

Erzsébetváros

Erzsébetváros Önkormányzata havilapjának különszáma | 2020/1.

A BUDAPESTI GETTÓ EMLÉKEZETE

Gettó

75
ÉV

Erzsébetváros történetének leggyászosabb és legrámaibb időszaka volt az a szűk másfél hónap, amikor kerületünk harmadnyi területére kényszerítették a fővárosi zsidóság hetvenezer, még életben maradt tagját: többnyire öregeket, nőket, gyerekeket. A megszokottól eltérő lapszámunkkal rájuk emlékezünk.

NIEDERMÜLLER PÉTER: Az emlékezés, ami összeköt bennünket

2019. november 28-án este a Klauzál téren gyűltek össze a gettó 75 éve történt megnyitására emlékezők. A tér azon sarkában, ahol egykor az ide hurcolt zsidókat osztották be a gettóbeli lakásokba, és rabolták el utolsó értékeiket, ott került sor Erzsébetváros szomorú megemlékezésére. Túlélők és leszármazottak, zsidók és keresztények együtt gyűjtötták meg az emlékezés gyertyáit. Az emlékezők között volt Karácsony Gergely, Budapest főpolgármestere, Oláh Lajos, a kerület országgyűlési képviselője, Heisler András, a MAZSIHISZ, Deblinger Eduárd, a MAIOH, Kirschner Péter, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület elnöke is. Imát Kardos Péter főrabbi, gettó-túlélő mondott. Szomorú emlékező volt Vadász Gábor holokauszt-túlélő; Szücs Balázs, a kerület egyházügyi alpolgármestere és Niedermüller Péter, Erzsébetváros polgármestere, aki az alábbi beszédével tisztelgett az 1944 novemberében, Erzsébetvárosban felállított gettó áldozatai előtt.

Niedermüller Péter polgármester
a megemlékezésen

Hölgyeim és Uraim,

75 évvel ezelőtt, az akkor már sárga csillagos házakban élő zsidó honfitársaink nagyon is tudatában voltak a rájuk, az életükre leselkedő veszélynek, de aligha sejtették azokat a borzalmakat, amelyek a következő hetekben, hónapokban vártak rájuk. A Zsidó Tanács képviselőivel november 18-án közölte a kormány, hogy gettóba kell vonulniuk a zsidóknak, s tíz nappal később, november 29-én napvilágot látott Vajna Gábor belügyminiszter rendelete a gettó létrehozásáról, itt Erzsébetvárosban, Budapest szívében. Majd elkészült a gettót körülvevő kerítés, és december 10-én az egész területet lezárták a nyilasok. A következő hónapokban sok tízezer zsidó honfitársunk élt és halt meg rettenetes körülmények között ezen a néhány száz négyzetméteren.

Számos visszaemlékezést ismerünk, a történeti kutatások részletesen is bemutatják azokat az elmondhatatlan körülményeket, amelyek között a gettóba zárt emberek éltek. Nehéz erről beszélni, mert hosszú évtizedekkel később is elcsuklik az ember hangja, ha erre gondol. Ha arra gondol az ember, hogy miként tomboltak a nyilasok Budapesten 1944–45 telén. És nemcsak a gettóra gondolok, hanem a Csengery utca 64.-re, a Városmajor utca 37.-re, a Maros utcai tömeggyilkosságra, és akkor még szót sem ejtettem a vidéki zsidóság rettenetes

indulatok, az ellenségképek gyártása, az ideggyűlölet beláthatatlan következményekkel járhat. Ahogyan az 1944–45 telén Budapesten is történt. És el kell nekik azt is mondanunk, hogy egy társadalmat, egy demokráciát mindenekelőtt az minősít, ahogyan az a kisebbségekkel, a másként gondolkodókkal, a „másággal” bánik. És végül azt is el kell nekik mondanunk, hogy egy társadalmat, egy nemzetet nem az egyformaság, nem az „egy vérből valók vagyunk” mítosza, hanem sokkal inkább a sokféleség, a sokféleség tiszteletben tartása tesz nagyvá és erőssé.

És különösen határozottan kell ezt mondanunk ma, amikor az antiszemitizmus megint terjed Európában. Zsidó honfitársaink nem érzik magukat biztonságban Franciaországban, Németországban, Angliában és számos más európai országban sem, mert azt tapasztalják, hogy újra felélednek az egyszer már a történelem szemétdombjára került antiszemita eszmék. És sajnos nincs ez másképpen Magyarországon sem. Nemrégén látott napvilágot az a nemzetközi felmérés, amely Lengyelország és Ukrajna mellett Magyarországot emeli ki, mint leginkább antiszemita országot. A felmérés szerint a magyar lakosság 69 százaléka gondolja, hogy a zsidók kezében túlságosan nagy hatalom összpontosul a gazdasági életben, 63 százaléka gondolja, hogy a nemzetközi pénzügyekben túl nagy a zsidók hatalma, és 61 százaléka gondolja, hogy a zsidók túl sokat beszélnek a holokausztról. Lesújtó adatok ezek.

Kunos Péter (ügyvezető igazgató, MAZSIHISZ), Kirschner Péter (elnök, MAZSIKE), Kaczvinszky Barbara, Sommer Katalin (gettótúlélő), Karácsony Gergely (főpolgármester), Schiffer János (elnök, NÜB), Deblinger Eduárd (elnök, MAOIH), Oláh Lajos (országgyűlési képviselő)

„És el kell nekik mondanunk, hogy a gyűlölet és a gyűlölködés, a másik ember megbélyegzése és kirekesztése, az emberi méltóság sárba tiprása, az elszabaduló indulatok, az ellenségképek gyártása, az ideggyűlölet beláthatatlan következményekkel járhat. Ahogyan az 1944–45 telén Budapesten is történt.”

Kardos Péter főrabbi

tragédiájáról. Theodor Adorno, a híres német filozófus egykor azt mondta, „Auschwitz után nincs költészet”. A nyilasok rémtettei után nincsenek szavak, nincs nyelv, amin elmondhatnánk azt, ami akkor történt, és nincsenek szavak a bocsánatkérésre sem. A megtörtént borzalmakat ma már nem lehet jóvátenni, de muszáj emlékezni rájuk.

És ezért vagyunk most itt. Hogy emlékezzünk. Mert az emlékezés az, ami összeköt bennünket a múlttal, összeköt bennünket a szenvedőkkel, a szenvedéssel, a holtakkal. Ez az emlékezés fájdalmas. Fájdalmas, mert szembe kell néznünk azzal is, mi az, amit tettünk akkor, és mi az, amit gyávaságból, félelemből, megalkuvásból nem tettünk meg. Zsidó honfitársaink tragédiája mindannyiunk tragédiája, a magyar történelem legsötétebb időszaka. És erre is emlékeznünk kell. De nem elég csöndben emlékezni. Hangosan el kell mondanunk, mi az, ami 1944–45 rettenetes telén Budapesten történt. A gyerekeinknek, az unokáinknak. Bármilyen nehéz is elmondani, hogy itt a Klauzál téren, ahol ők játszani, focizni, rohangálni szoktak, ezekben a borzalmas hónapokban több ezer ember, köztük gyerekek vesztették leírhatatlan körülmények között az életüket. Hogy ez a tér nem egyszerűen egy tér Budapesten, hanem ez a tér a halál, a pusztulás, az embertelenség színtere. És el kell nekik mondanunk, hogy a gyűlölet és a gyűlölködés, a másik ember megbélyegzése és kirekesztése, az emberi méltóság sárba tiprása, az elszabaduló

„A »zsidó negyed« számunkra nem kuriózum, nem látványosság, hanem mindennapi életünk része. Hiszen itt nemcsak épületekről, hanem emberekről, életekről, drámákról és elképzelhetetlen tragédiákról van szó. S nekünk morális kötelességünk mindezt megőrizni, minderre emlékezni és emlékeztetni.”

Mint ahogy az is lesújtó, hogy vannak ebben az országban magukat történésznek gondoló emberek, akik szerint a zsidók Kamenyec-Podolszkijba történő deportálása „idegenrendészeti eljárás” volt, hogy vannak, akik szobrot állítanak a nyíltan antiszemita Prohászka Ottokárnak és Nyírő Józsefnek, vagy éppen annak a Kornis Gyulának, aki szerint a zsidóság megrontotta a magyarság szellemét. És persze lehet ezeknek az eseményeknek a jelentőségét lekicsinyelni, de mindannyian tudjuk, az antiszemitizmus ott terjed, ott erősödik, ahol van politikai szándék és hajlandóság a történelem átírására. Ahol a zsidóüldözés, a holokauszt nem a nemzeti történelem drámája, hanem a zsidók és németek közötti konfliktus következménye. Ahol a társadalom nem hajlandó szembenézni saját múltjával, hanem kibúvókat, hamis magyarázatokat, olcsó kifogásokat keres.

Mi itt Erzsébetvárosban, a „zsidó negyeden” benne élünk ebben a történelmi drámában. A Klauzál téren a gettó temetetlen halottjaival, a Kazinczy utcában a zsinagógával, a mikvével, a Király utcában a gettó egykori falának újjáépített maradványával, a Rumbach Sebestény utcában az éppen újjáépülő zsinagógával, a kerület határán pedig Európa legnagyobb zsinagógájával élünk együtt. A „zsidó negyed” számunkra nem kuriózum, nem látványosság, hanem mindennapi életünk része. Hiszen itt nemcsak épületekről, hanem emberekről, életekről, drámákról és elképzelhetetlen tragédiákról van szó. S nekünk morális kötelességünk mindezt megőrizni, minde

emlékezni és emlékeztetni. Erzsébetváros Budapest szíve, az a hely, ahol a XX. századi magyar történelem legdrámaibb eseményei történtek. Mi erről sohasem feledkezhetünk meg. Nekünk azt kell megmutatnunk, hogy volt és van egy másik Magyarország. Egy másik Magyarország, amely érzi a múlt bűneinek a terhét, érzi a felelősségét a múltért, de a jövőért is. Különösen akkor, amikor a sors törvényeinek megfelelően lassan az utolsó túlélők is elhagynak bennünket. Azok az emberek, akiknek az élettörténete elválaszthatatlan a gettótól, a holokauszt borzalmaitól. Azoktól, akik saját szavaikkal beszéltek mindarról, amit átéltek fiatalukorukban, amit láttak, amit elszenvedtek. Nekünk helyettük is meg kell szólalnunk.

Elie Wiesel, aki túlélte Auschwitzot és Buchenwaldot így írt egykor: „Sion feltámadt a krematóriumokból és a hullahegyekből. A zsidó nemzet újjáéledt a holtak millióiból. A meghaltak révén kelt új életre. Nem tudjuk, mi az ára egyetlen csepp vérnek, egyetlenegy könnynek. Kegyelem minden. Ha az Örökkévaló valóban az Örökkévaló, akkor mindannyiunk dolgában az övé az utolsó szó. Ezt kellett volna mondanom annak a zsidó gyermeknek. De én csak átötlettem őt, sírva”.

Ennél többet én sem tudok mondani. Gondolatban, sírva átötletem mindazokat, akik itt szenvedtek, és itt vesztették az életüket.

Niedermüller Péter polgármester beszéde

Az üldöztetés stációi

A BUDAPESTI ZSIDÓSÁG A SZÜKÜLŐ NAGYVÁROSI TÉRBEN

A magyar zsidóság kiirtása bizonyos szempontból a holokauszt holokauszt utáni fejezete, hiszen 1943 őszére az európai zsidóság szelektív kiirtása lényegében befejeződött a Harmadik Birodalomban. Magyarország mintegy 783 ezer izraelita felekezetű és zsidónak minősülő állampolgára volt már csak érintetlen, ha nem is teljes mértékben, a német végső megoldás végrehajtása tekintetében. A nagyipari tömeggyilkosság nemzeti szocialista találmányai, a gázkamrák 1944. március 19-én már nem voltak működőképes állapotban Auschwitzban. Több mint egy év telt el azóta, hogy a Vörös Hadsereg döntő vereséget mért Sztálingrádnál a Wehrmachtra, és a normandiai partraszállás megkezdésére is 3 hónapot kellett már csak várni. Visszafelé tekintve úgy tűnhet, hogy nem sok hiányzott ahhoz, hogy Magyarország a zsidók menedékhelye maradjon a nácik végső legyőzéséig. De nem így történt.

Hitler 1943 áprilisában néhány nappal azután, hogy Horthy Miklóssal tárgyalt a Salzburghoz közeli Klessheim-kastélyban, Tisót, a német bábállamként működő Szlovákia elnökét fogadta ugyanott. A szlovák államfő ekkor egy közszájon forgó viccet mesélt el Hitlernek: „A Führer Bécsben találkozik egy volt zsidó osztálytársával. Amikor az Ausztriának Németországhoz történő csatlakozása miatt védelmét kéri, a Führer azt tanácsolja neki, hogy tűnjön el, és többé ne kerüljön a szeme elé. Erre a barát elmegy Prágába. Ott megismétlődött ugyanaz. Aztán Brüsszelben és Párizsban is. A Führer zsidó barátja most Budapesten van.” Hitler maga is úgy vélte, hogy „Magyarország lassanként Európa gettójává válik, mert minden zsidó oda menekül.” Éppen azért kérte magához renitens szövetségesét, mert megelégtelt, hogy annak miniszterelnöke, Kállay Miklós a háttérben az angolszász hatalmakkal tárgyal, és Horthy zsidóvédő politikája sem tettett neki. S ehelyütt kell cáfolnunk egy elterjedt tévhitet, miszerint a magyar politikai vezetők ne tudtak volna az 1941 vége óta folyó végső megoldásról, azaz arról, hogy a nemzeti szocialista Németország az európai zsidóság kiirtására törekszik. A kétnapos és három fordulóból álló tárgyalások középső szakaszában, amikor Horthy német tárgyalópartnereinek szegezte a kérdést, hogy „ugyan mihez kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden élelehetőséget megvont tőlük – elvégre mégsem ütheti őket agyon”, Ribbentrop birodalmi külügyminiszter köntörfalazás nélkül azt válaszolta, hogy „a zsidókat meg kell

semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba kell szállítani. Más lehetőség nincs.”

Mindazonáltal azt a magyar zsidóvédő politikát, amely 1944-ig nem volt hajlandó magyar zsidókat deportálni német megsemmisítő táborokba, már komoly bűnök terhelték. Nem pusztán számos, alapvető állampolgári jogaiktól fosztották meg a zsidóságot, de ami a Kamenyec-Podolszkijban végrehajtott mészárlást, a szovjet fronton elesett és a magyar keret által meggyilkolt munkaszolgálatosokat, valamint az újvidéki vérengzést illeti, mintegy 63 ezer magyar zsidó haláláért voltak már felelősek.

Magyarország az I. világháború előtt a sikeres zsidó emancipáció mintaoszágának számított, aminek Budapest volt a zászlóshajója. Dolányi (Kovács) Alajos, a hírhedt antiszemita statisztikus mintegy 9-szer nagyobbak találta Budapesten a valamilyen zsidó felmenővel rendelkező keresztények arányát a teljes keresztény lakosságon belül, mint országosan. Amikor 1938-ban a magyar Országgyűlés megkezdte az antiszemita törvényalkotást, lényegében egy kevert, keresztény-zsidó kapcsolatrendszerrel sűrűn átszótt nagyvárosi hálózatot kíséreltek meg különálló, homogén zsidó és keresztény szegmensekre felbontani.

A zsidóüldözésnek Budapesten lényegében három szakasza volt. 1. 1938–1941 között az első két zsidótörvény a zsidók munkahelyi és/vagy foglalkozási, valamint iskolai diszkriminációját próbálta meg végrehajtani, és politikai jogaik gyakorlásától is eltiltotta őket. Magyarország ezzel megszűnt jogállamnak lenni. 2. 1941–1944 között a fajvédelmi törvény elfogadásával a keresztények és zsidók közé éket verni kívánó politika már a magánélet területére is behatolt, amikor megtiltották a vegyes házasságokat, és fajgyaláznak minősítették, valamint börtönnel büntették a zsidónak minősülő férfiak és keresztény nők házasságon kívüli szexuális kapcsolatát. 3. Az 1944-es német megszállást követően pedig az addigi „jogi gettót” a zsidóság területi elkülönítése, tényleges gettósítása és mintegy kétharmaduk kiirtása követte, miután a németek az ún. Höss-akció keretében újra működésbe hozták a halálgárat Auschwitz II-ben.

Főként a már faji alapokon álló második zsidótörvény után számosan váltak munkanélkülivé, éltek ettől kezdve al- és/vagy ágybélörtartásból, rokon támogatásból, esetleg szerencsét próbáltak a feketegazdaságban. A zsidó cégtulajdonosok keresztény strómanok, ún. Aladárok segítségével próbálták megvédeni életlehetőségeiket. Bár a második zsidótörvény büntetőjogi eszközöket rendelt ezek szankcionálására, de a kiszabott büntetések mértéke e gazdasági jellegű visszaélések esetében nem volt túl súlyos. Beindult az anyakönyvi kivonatok hamisításának iparága is. Dolányi (Kovács) Alajos statisztikust bizonyára nem kis mértékű

Elhurcolt zsidók Kamenyec-Podolszkijban, 1941

Vérengzés Újvidéken. Mileticeva utca, 1942. január 23.

Életbelépett a fajvédelmi törvény

Bárki tejelentést tehet a fajgyalázó zsidók ellen

Az 1941-ik évi XV. törvények, vagyis röviden a fajvédelmi törvény, ma, október 10-én életbelépett.

A fajvédelmi törvény hat fejezetből áll és valamennyi a házasságkötésre vonatkozó körülményeket tárgyalja el, ezen felül pedig szigorú korlátokat állít fel a nemzsidó és zsidó közötti házasságok megkötésére tekintetben.

Az első fejezet értelmében már magát a házasság meghirdetését is csak akkor szabad eszközölni, ha a házassulandó felek harminc napnál nem régibb keltű tisztiorvosi bizonyítvánnyal igazolják, hogy nem szenvednek olyan betegségben, mely a házasságot tiltja.

A második fejezet a házassági kölcsönrel foglalkozik és megállapítja, hogy az Országos Nép- és Családvédelmi Alapból úgynevezett házassági kölcsönt lehet nyújtani az arra rászoruló házassulóknak.

A harmadik fejezet a házasság megtámadására és felbontására vonatkozó rendelkezések három szakaszát tartalmazza. Ezek szerint megítélhető a házasság abban az esetben, hogyha egyik fél a másik elöl eltitkolta, hogy már a házasságkötés előtt házasságot tiltó betegségben szenvedett. Urvancsak megtámad-

zsidók házasságkötésének tilalmáról szól. A törvény értelmében nemzsidóknak zsidóval házasságot kötni tilos.

Igen érdekes, hogy a törvény itt megmagyarázza, hogy házasságkötés szempontjából ki tekintendő zsidónak. Ezzelint zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezeti tagjaként született.

Ez alól kivétel az, akiknek két nagyszülője izraelita ugyan, azonban ő maga a keresztény hitfelekezeti tagjaként született és emellett mind a két szülője házasságkötésük idején a keresztény hitfelekezeti tagja volt. Az ilyen személyeknek azonban tilos nemcsak zsidóval, hanem olyan nemzsidóval is házasságot kötniük, akiknek egy vagy két nagyszülője az izraelita hitfelekezeti tagjaként született.

Szigorú büntetés a fajgyalázókra ...

A törvény ötödik fejezete igen szigorú büntetéseket szab a fajvédelmi törvényi megsértőkre, ezenfelül azonban büntetéssel sújta azt a zsidó férfit is, aki tisztességes keresztény nővel házasságon kívüli nemi kapcsolatba lép.

Ács Sándor és családja

Magyar Királyság
Belügy- és Közigazgatásügyi Minisztérium
Budapest

Halotti anyakönyvi kivonat.

A halott		A család		A halál oka		A halál helye	
Név	Élettartama	Név	Élettartama	Orvosi diagnózis	Orvosi diagnózis	Orvosi diagnózis	Orvosi diagnózis
Deutsch Simon	1876. 10. 10. - 1943. 10. 10.	Ács Sándor	1886. 10. 10. - 1943. 10. 10.	Magyarországi Magyarok	Magyarországi Magyarok	Magyarországi Magyarok	Magyarországi Magyarok

Magyarországi Magyarok

Budapest, 1943. 10. 10.

Dr. ...

Deutsch Simon halotti anyakönyvi kivonata
BFL VII.5.c 767/1943

antiszemitizmusa ragadtatta arra, hogy 19 ezere becsülje a hatóságokat és a népszámlálókat félrevezető budapesti zsidók számát, de Ács Sándor ny. főhadnagy példája azt mutatja, hogy szerencsés körülmények összejárásánál ez is lehetett sikeres túlélési stratégia.

Ács 1886-ban született Marosvásárhelyen az izraelita felekezet tagjaként, és Brassóban érettségizett. Harcolt az első világháborúban, számos kitüntetést szerzett, és végül főhadnyként szerelt le. 1919-ben költözött Budapestre, ahol feleségül vette a fővárosi születésű, szintén zsidó Bokor Piroskát. Mint első világháborús veteránként, Ácsnak sikerült Újpesten engedélyt szereznie magánzálogház nyitására, amit üzlettársak bevonásával tartott fenn, és lánya szerint ebből kb. havi 400 pengős jövedelmet tudott biztosítani magának hosszú időn keresztül. 1933-ban költözött egy, az Aréna (ma: Dózsa

György) út 15. sz. alatti 3 szobás, plusz cselédszobás második emeleti lakásba, amit évi 1440 pengőért, bérelt, és Éva lánya innen járt a közelben lévő zsidó gimnáziumba. 1939-ben azonban Ács Sándor is kénytelen volt stratégiát váltani, és Bogdán Ernőtől, a kispesti Wekerle-telepi református lelkész-től, antedatált, keresztleveleket vásárolt. Ettől függetlenül egy helyi nyilasnak köszönhetően 1940-ben elvezette újpesti magánzalogház engedélyét, de helyette sikerült szereznie osztálysorsjegy föelárúsító engedélyt, és amikor 1943-ban kiderült, hogy nem egészen vannak rendben a papírjai, akkor is sikerült megmaradnia alárúsítónak. Lányát 8. osztályos korában a zsidó gimnáziumból biztonsági okokból átíratva egy VIII. kerületi állami gimnáziumba, és természetesen az 1941-es népszámláláskor is reformátusnak írták be magukat a lakásívre. 1944-ben sárga csillagot nem viseltek, csillagos házba és a gettók egyikébe sem költöztek be, s végül túléltek a holokausztot. Ács Éva sok évtizeddel a holokauszt után a következőképpen értékelte mindezt: „Apám nagyon büszke volt arra, hogy ő főhadnagy. Hogy magyar királyi főhadnagy. Mindenhol Ács Sándor nyugalmazott főhadnyként írta alá magát. A házunkban, az Aréna út 15. alatt nagy táblával ki volt írva, hogy Ács Sándor főhadnagy, és amikor a házmesterné azt mondta, hogy ott fenn a főhadnagy úr laknak, oda rendőrök vagy nyilasok föl se jöttek. Még 1944-ben sem, nemhogy előtte. Pedig zsidó gimnáziumba jártam, az egész ház tudta, hogy vasárnaponként iskolatáskával megyek haza. A házmester rendes ember volt, a ház többi lakója meg úgy tett, mintha hülyék lennének. Nem mondták. Nem voltak se mellettünk, se ellenünk. Nem jelentettek föl. Egyetlen pozitívum, amit csináltak, hogy nem jelentettek föl.”

Nem volt ilyen szerencséje azonban a Damjanich utcában élő Deutsch Simon kirakatrendezőnek. A második zsidótörvény gazdasági megszorításával szemben még volt működőképes válasza, de a fajvédelmi törvény előírásai már megoldhatatlan dilemmák elé állították. Deutsch Győrben született 1876-ban, és 1890 óta élt Budapesten. Feleségétől régóta különváltan élt, és 1933-ban költözött a VII. kerület, Csikágó nevű legendás városrészébe, pontosabban a Damjanich utca 7. fszt. 2. sz. alatti, egyszobás, udvari bérleménybe párjával. Mária budapesti születésű, elvált asszony volt, foglalkozása varrónő, a római katolikus felekezet tagja. Nem tudjuk, hogy Simon miért nem vált el feleségétől, és vette el Máriát, de a harmadik zsidótörvény hatályba lépése után ez a döntésük, illetve ez a körülmény végzetesnek bizonyult. Simon helyzete már 1939-ben nehezebbé vált, mert a zsidókkal szembeni gazdasági korlátozó intézkedések következtében elvesztette az állását. Testvére, akinek a Teleki téren volt üzlete, azonban havonta kb.

„A megszállás első 13 napján már 15-en lettek öngyilkosok. Júniusban pedig, amikor kijelölték a zsidók kényszer lakhelyéül szolgáló csillagos házakat, ahol egy négytagú család egy legfeljebb 25 m²-es szobában lakhatott csupán, a zsidó öngyilkosságok száma 222-re emelkedett.”

50-100 pengővel tudta segíteni, és Máriának is volt jövedelme, amiből lényegében magát, de 26 évvel idősebb szerelmét is eltartotta. Az állástalanává vált Simon főzött, takarított, intézte a bevásárlást, vezette a háztartást. Úgy tűnik, hogy az ekkor már 63 éves Simon biztonságban élhetett keresztény élettársával, Máriával annak Damjanich utcai bérleményében. Az 1941-es fajvédelmi törvény alapján azonban kapcsolatuk már fajgyaláznak minősült, és Simont büntető eljárás esetén börtön fenyegette. (Máriát nem, mert fajgyalázás vétsége miatt csak a férfiakat büntették.) 1941. október 31-ig még össze lehetett házasodni ugyan, de Simon és Mária számára ez a menekülési lehetőség miatt, hogy Simon jogi értelemben nős volt, nem volt lehetséges. 1942 júliusában aztán egy névtelen telefonhívás futott be a fővárosi rendőrséghez, amely megpecsételte Simon és Mária sorsát. 1943. március 10-ére kaptak idézést a Fővárosi Törvény-

székre, előbbi vádlotként, utóbbi tanúként. De egyikük sem jelent meg aznap a Markó utcában. A bírósági tárgyalásra kitűzött nap délelőttjén Damjanich utcai lakásukban, ahová 10 évvel korábban együtt költöztek be, világítógázzal megmérgezték magukat. Simon 66, Mária 40 évet élt.

Persze voltak szerencésebben végződő fajgyalázási ügyek. Előfordult, hogy a vádlott nyomtalanul eltűnt, vagy szívének keresztény hölgye áttért zsidónak, illetve az is, hogy jogi manőverek és/vagy munkaszolgálatos behívó miatt sosem született ítélet, ahogy az is, hogy a vádlottakat felmentették.

A német megszállás azonban végképp szűkre szabta a fővárosi zsidók mozgásterét, miután a kormányzó szabad utat engedett a zsidóellenes rendeleteknek. A megszállás első 13 napján már 15-en lettek öngyilkosok. Júniusban pedig, amikor kijelölték a zsidók kényszer lakhelyéül szolgáló csillagos házakat, ahol egy négytagú család egy legfeljebb 25 m²-es szobában lakhatott csupán, a zsidó öngyilkosságok száma 222-re emelkedett. A gettósításnak ebben az első szakaszában azonban már elválasztották egymástól a vegyes házasságokat is, de anyának gyermektől való elszakítására is volt példa. Hiába kérvényezte Hirsch Éva I. osztályos polgári iskolai tanuló, aki apja vallását követve az izraelita felekezet tagja volt, hogy a számára rémes csillagos házból keresztény édesanyjához költözhesse, a belügyminiszter elutasította a kérvényét.

Horthy Miklós kormányzó azonban július 7-én azt a parancsot adta a csendőrségnek, hogy hagyják el Budapest területét, amit azok végre is hajtottak, és így az addigra befejeződött vidéki deportálásokat nem lehetett folytatni a fővárosban. Horthy ugyan augusztusban engedélyt adott a csillagos házakban lakók deportálására, ennek végrehajtására azonban a román kiugrás miatt előállt vonathiányos helyzetben nem került sor. Szeptemberre pedig a zsidó öngyilkosságok száma a március előttié is alacsonyabbra csökkent vissza. Az október 15-i kiugrási kísérlet elbukása után azonban a fővárosi zsidóságot újra megérintette a halál szele. Szálasi Ferenc nyilas nemzetvezető november 17-én adta ki Memorandumát a zsidókérdés rendezéséről, és ebben a budapesti gettók létrehozásáról is határozott. 1941 vége óta azonban a Harmadik Birodalomban akkor gyűjtötték gettókba a zsidókat, ha onnan megsemmisítő, vagy – ahogy Ribbentrop fogalmazott Horthynak – koncentrációs táborokba akarták őket szállítani. November 25-én azonban Himmler, az SS birodalmi vezetője felrobbantatta Auschwitzban a még megmaradt három krematóriumot, így a budapesti gettók lakói nem válhattak a náci nagyipari tömeggyilkosság áldozataivá. De hogy mi lesz a sorsuk, az a gettók 1945. január 18-án bekövetkezett szovjet felszabadításakor dőlt csak el végérvényesen.

LUGOSI ANDRÁS

Hirsch Éva levele BFL IV.1409.c IX-2339/1944

Valóságos Polgármester Úr!
 Keleszték össze némi vérem, hogy
 ilyen válságos időben - amikor sok fontos ügy-
 gyal ketyek foglalkozom - még is írok
 velemmel. A jó Isten sugár, hogy ezt a levelet
 megírtam. Ill. csak a Polgármester Úr nagy-
 telteltége tud segíteni az Édesanyám és az
 én életem megmentéséért vállalt felelősségem a
 de hisztis halálától. A további kérések
 folytán, szíveskedtem megírni az Édesanyám-
 nál. Apja nem tudok sem mit, sem mit, csak
 azok ebben a "nemis, válságos" időben.
 Édesanyám önkéntes munkájában. Engem
 szíveskedtem Apám vallására megírni
Egész nyitott szemmel az a nagy válság.
 Csak még csak 10 éves múltam. Nekem nem
 lehet annyira könnyű, anyukámnak sem, mert ő
 egy jó anyó. Apukám szíves, becsület-
 tel, aki az első háborúban sokat szenvedett
 a házáért. A bal háza össze van rosz-
 va, ott sok bontás. Én sem vittem semmit.
 Polgármester Úr - nekünk az iskolában mesélték,
 hogy az elhunyt zsidóknak is helye-
 tük utolsó kívánságukal. Nagyon és nagy-
 ban kérem csak egy szíves kívánságom,
 van. Ha már apukám önként elkövetett bűnét
 nekünk is lakni kell, kérem megengedni, hogy
 anyukám mellett lehetek. Hiszen még egy-
 nyolc év dolgom van a kimondott zsidó gy-
 mészerek, mert az igazán anyukám mellett van.

A Szálasi-rendszer zsidópolitikája

Az 1945 utáni publicisztikában és a tudományos munkákban Szálasi „a” vérengző tömeggyilkos, és a nyilas rezsim, mint a magyar történelem mélypontja jelenik meg. Azok, akik Szálasit a magyar zsidók legfőbb hóhérának nevezik, néhány kérdésre nem tudnak meggyőző választ adni. Ha valóban az volt a szándéka, hogy a lehető legtöbb zsidót legyilkoltassa, akkor miért nem engedélyezte a fővárosi zsidók deportálását hatalomra kerülése után jó két hétig? Míután már több tízezer zsidót gyalogmenetekben a nyugati határra hajtottak, miért állította le november 21-én a halálmeneteket? Ha a fővárosban a májusi-júliusi deportálás után sárga csillagos házakba összehúzóult mintegy kétszáz ezer zsidó elpusztítása volt a fő célja, miért szerveztette meg a két gettót?

A nyilasok azt hirdették, hogy nem a zsidók jogainak csorbítására, vagyonuk elvételére és más diszkriminatív törvényekre van szükség, hanem meg kell teremteni a zsidómentes Magyarországot. Első pillantásra furcsa, hogy akkor, amikor a német megszállókkal lelkesen kollaboráló Sztójay-kormány hozzáállott a zsidókérdés „rendezéséhez”, Szálasi többször, a nyilvánosság előtt is bírálta a kormány zsidópolitikáját. A nyilasoknak megtiltotta, hogy a zsidók ingatlanait kiigényeljék, „gazdátlan” ingóságokra az „árveréseken” licitáljanak. A zsidók deportálását elhamarkodott intézkedésnek nevezte, és kijelentette: „400.000

munkabíró egyént adunk ki, legalább napi tíz órás munkateljesítménnyel, ezzel naponta négy millió munkaóra megy veszendőbe”.

A holokausztot a fővárosban túlélő zsidók annak is köszönheték életüket, hogy Adolf Eichmann nem hallgatható Endre László belügyi államtitkár, aki azt javasolta, hogy kezdjék a deportálásokat Budapest „zsidótlanításával”. Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezére világos parancsot adott: Kárpátalján, Észak-Erdélyben kell a zsidók deportálását elkezdni, és Budapesten befejezni.

1944. október 15-én, amikor délben a rádióban elhangzott Horthy-kormányzó fegyverszünet nyilatkozata, sok zsidó azt hitte, megmenekült. A sárga csillagos házakról, ahová júniusban be kellett költözniük, sok helyen leszedték a megkülönböztető jelet, sőt voltak zsidók, akik ruhájukról is letépték a hatágú csillagot. Komoly Ottó cionista vezető október 16-án este jegyezte föl naplójába: „...felemelt kezű embereket hajtának német katonák a Duna felé, másokat az autóbusz váróhelyiségbe hajszolnak be. Később érkezők közlik, hogy „kommunistákat” és zsidókat gépfegyvereztek le, s később is újakat hoztak, lőttek agyon a Duna-parton és dobtak be a Dunába...”

Néhány napra a sárga csillagos házakat lezárták, majd elkezdtek a zsidó férfiakat és nőket ezrelék Budapesten környékén erődítési munkákon dolgoztatni. A németek szerették volna nem csak

„1944. október 15-én, amikor délben a rádióban elhangzott Horthy-kormányzó fegyverszünet nyilatkozata, sok zsidó azt hitte, megmenekült.”

Budapestet, az egész országot zsidómentessé tenni. Edmund Veessenmayer teljhatalmú megbízott és nagykövet sietett Kemény Gábor külügyminisztert tájékoztatni, hogy a semleges diplomaták által kiadott védleveleket (Schutzbriefe) és védőútleveleket (Schutzpasse) nem tekintik érvényesnek.

Szálasi és külügyminisztere a semleges diplomaták tudomására hozta, hogy csak akkor tolerálják zsidóvédő tevékenységüket, ha cserébe hivatalos diplomáciai elismerésben részesítik a nyilas rezsimet. A semleges államok közül csak a Vatikán, Spanyolország és Törökország ismerte el de jure a rendszerét.

A Zsidó Tanács arról tájékoztatta az illetéseket, hogy a gyalogmenetekben szinte minden élelem, ivóvíz nélkül deportált gyerekek, a 40 évesnél idősebb nők és az 50 évesnél idősebb férfiak nagy része már útközben elpusztul. „Az átvevő német hatóságok a határon utasítják vissza a munkaképteleneket, ha ugyan közben el nem pusztultak. Az ily címen visszazállítottak igen nagy százaléka elpusztul az elszenvedett nélkülözések folytán, vagy a visszaúton, vagy röviddel a fővárosba érkezését követően.” Eichmann még mindig gyilkolni és deportálni akart, de zsidótlanítási politikáját már Himmler sem támogatta.

Szálasi november 21-én leállította a zsidók gyalogmenetekben történő deportálását. Talán önmagának is bizonyítani akarta, hogy nem a németek pusztá bábja. Nem azért állította le a deportálásokat, mert félt, hogy a zsidók üldözéséért a háború

után esetleg felelősségre vonhatják, benne fel sem merült, hogy a németek és szövetségeseik vereséget szenvedhetnek a világháborúban.

November második hetében elkezdtek megszervezni a Szent István park – Pozsonyi út környékén a nemzetközi, majd a hónap végén a Dohány utca – Wesselényi utca környékén a nagy gettót. A gettókban borzalmas volt a zsúfoltság, az emberek éheztek és rettegtek. Napirenden voltak a „razziák”, amelyek során a nyilasok egész háztömböket raboltak végig, és sokszor a Duna-partra hajtották, és a vízbe lötték a „védetteket”. December végén elkezdtek menekülni az emberek a „védett” gettóból. Voltak, akik a városban rejtőztek el, keresztény barátaik, ismerőseik segítségével, mások a nagy gettóban próbáltak menedéket találni.

Sztójay Döme miniszterelnöksége idején, 1944 tavaszán-kora nyarán 437 ezer zsidót deportáltak, többségüket Auschwitz-Birkenaubába, ahol kb. 320–350 ezret a haláltáborba érkezésük után néhány órán belül elgázosítottak. A nyilasok viszonylag rövid, öt hónapos rémuralma idején mintegy 40–50 ezer zsidót deportáltak, és kb. 75 százalékuk pusztult el. Budapesten a nagy gettóban mintegy hetvenezer, a nemzetközi gettóban harmincezer, a fővárosban keresztények segítségével és/vagy elhagyott lakásokban további 30–35 ezer zsidó élte túl az ostromot. 1944-ben a Horthy–Sztójay-kormány idején kb. nyolcszor több zsidót deportáltak és gyilkoltak meg, mint a Szálasi-rezsim idején.

KARSAI LÁSZLÓ

„November második hetében elkezdtek megszervezni a Szent István park – Pozsonyi út környékén a nemzetközi, majd a hónap végén a Dohány utca – Wesselényi utca környékén a nagy gettót.”

Az erzsébetvárosi „nagy” gettó

A második világháború idején a zsidók kényszerlakhelyeként utolsóként állították fel a budapesti gettót, ide zsúfolva a főváros zsidóságának többségét. Az úgynevezett „nagy gettó” Belső-Erzsébetváros palánkokkal, falakkal körbezárt részét alkotta. A korábban létrejött „nemzetközi gettó” a semleges országok követségei által kibocsátott védlevelekkel rendelkező lakóházainak csoportja volt a mai Újlipótvárosban, amelyet sem komoly rendőri erő nem védett, sem fal nem vett körül. Ezért volt e hely kitéve a nyilasok rablásának, s az itt lakók Duna-partra hurcolásának, és kivégzésének.

Magyar és német tisztviselők már 1944 áprilisának elején kidolgozták a zsidók gettóba zárásának (és deportálásának) terveit. A budapesti zsidóságot az első tervek szerint a Rákóczi út és Podmaniczky utca közötti területre költöztették volna, de attól tartva, hogy a város más – nem zsidók lakta – részeit a szövetségesek bombázni fogják, letettek erről a tervről. A főváros zsidóságát végül júniusban, Dávid-csillaggal megjelölt, ezért „csillagos házaknak” nevezett épületekbe zsúfolták. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Budapesten 184.453 zsidó és további 37.931, zsidó felmenőkkel bíró keresztény élt, a teljes fővárosi lakosság 19 százaléka, akikre vonatkozott a sárga csillag viselését előíró rendelet. Nekik kellett mintegy kétezer épületbe 1944. június 24-ig átköltözniük.

A csillagos házakban zömmel idősek, nők, gyerekek éltek, hiszen a férfiakat munkaszolgálatra vezényelték. Az életkörülmények nyomasztók voltak: egy-egy család csak egy szobát foglalhatott el, másokkal kellett osztozniuk a konyhán, mellékhelyiségeken, mégis a budapesti zsidóság haladékat kapott a sorstól. Ma Budapest részeinek számító külső kerületek (Újpest, Rákospalota, Pesterzsébet, stb.) lakosságát a vidéki zsidósággal együtt koncentrációs táborokba hurcolták, és többségüket meggyilkolták.

A nyomorúságos békének a nyilas hatalomátvétel vetett véget. A németek által március 20-án életre hívott Zsidó Tanács tagjainak egy része beteg lett, vagy bujdosni kényszerült, ezért az ügyek vezetését október 16-án (hivatalosan október 28-tól)

Stöckler Lajos (1897–1960) csipkegyáros és Domonkos Miksa (1890–1954) gépészmérnök, volt százados vették át. Stöckler már 1944. július 22-től a Zsidó Tanács tagja, Domonkos annak műszaki vezetője volt.

A nyilasokra fegyvert Pesten zsidó munkaszolgálatosok fogtak, akik ellenállását a VIII. kerületi Népszínház utcában és a Teleki téren 16-án verték le. Ennek következményeként a környékbeli zsidókat, gyerekeket, nőket, idős férfiakat, betegeket felemelt kézzel hajtották körül Budapest utcáin, amelyet mind filmen, mind fényképen megörökítettek.

A nyilasok egyik első rendelkezése október 21-ig tartó kijárási tilalmat hozott a budapesti zsidóknak. 22-én Vajna Gábor belügyminiszter új Zsidó Tanácsot állított fel. November 1-jén jegyezték azt a rendelet (3.840/1944), amely a legszemélyesebb tárgyaikon kívül minden vagyonuktól megfosztotta a magyar zsidókat. Az államosító rendelet birtokukban csak a vallási szertartások eszközeit, családi fényképeket, jegygyűrűket, tankönyveket, kétheti élelmet és családonként 300 pengő készpénzt hagyott. A magyarországi zsidóság második

világháborús vagyonszerzése mintegy 5.500 millió pengőre tehető – 1938. évi értéken –, amely meghaladta az ország 1938. évi 5.200 millió pengős nemzeti jövedelmét. 1944 novemberére teljessé vált az állami kirablás, és Szálasi Ferenc magyar államának rendelete kétheti túlélést ígért az amúgy is üldözötteknek.

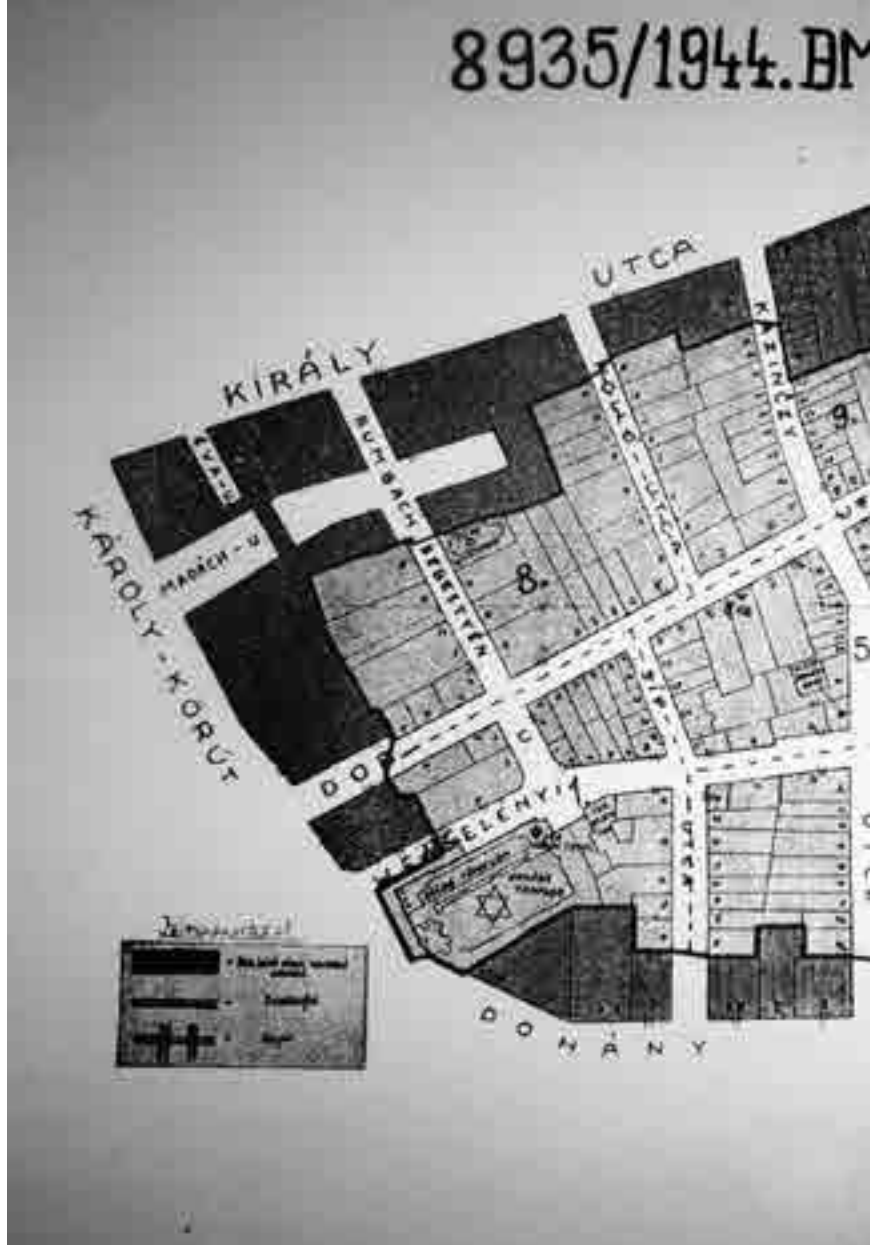
1944. november 18-án indult meg az egyeztetés a kormányzat képviselője, Solymossy János rendőr-törzsfelügyelő, „zsidók összeköltöztetésére kirendelt miniszteri biztos” és a Zsidó Tanács képviselői között a gettó felállításáról. A gettónak választott területen 291 lakható ház állt 4.513 lakással. A Tanács feladatul kapta, hogy a gettóból kiköltöző keresztény lakóknak lakást biztosítson, és megszervezze a beköltözők ellátását.

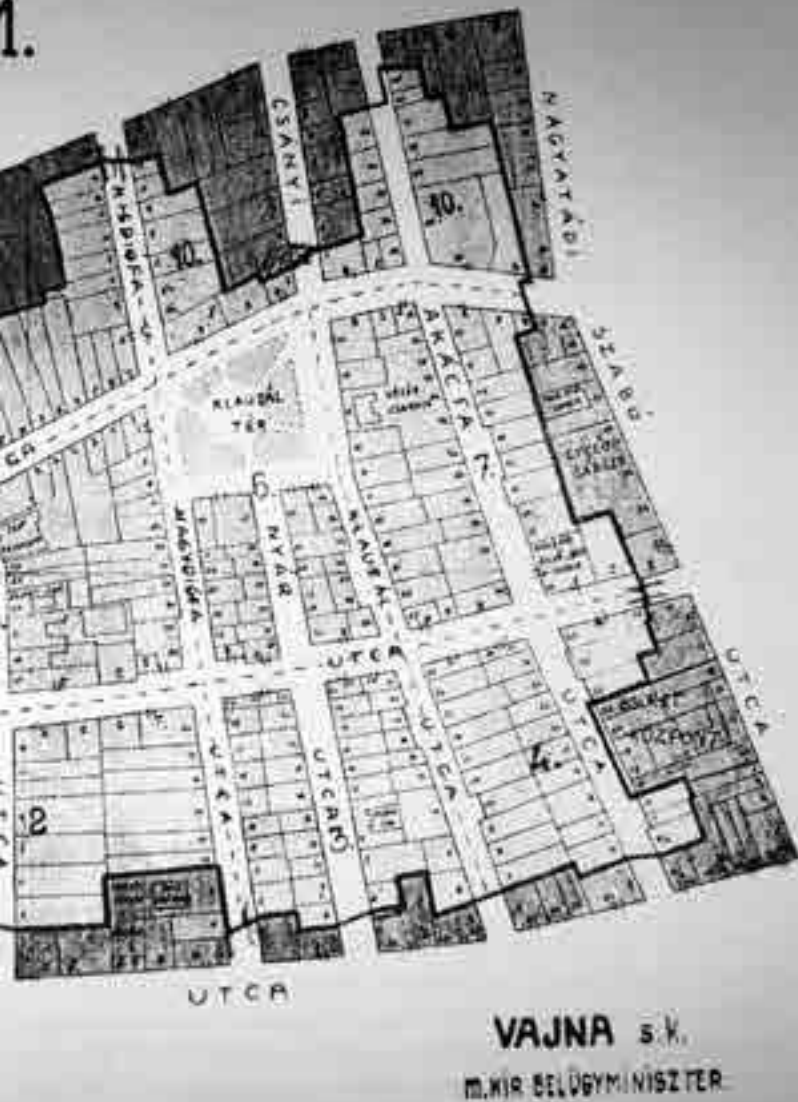
November 24-én jelentek meg az első felhívások a gettósításról, amit a nyilasok vittek szét a csillagos házakba. Az első beköltözők már 26-án megérkeztek, noha a rendelet hivatalosan csak november 29-én jelent meg. Napokon át tartott az új népvándorlás a kijelölt gettóterületre. Ennek központjában, a Klauzál téren osztották be az érkezőket a lakásokba. A rablás még itt is folytatódott: a nyilasok a felállított ládába, kosarakba gyűjtötték a személyes értéktárgyakat.

A gettó már kezdetben túlszűfolt volt. Kapuinak lezárásáig, december 10-ig mintegy 33 ezer fő költözött be a korábban itt élő, mintegy 3.500 ember mellé. A lakásokban szobánként legalább 8-9, másutt akár 12-14 ember is szorongott. A beköltözők csupán azt hozhatták magukkal, amit a kezükben, hátukon elbírtak, s bútorokat, tüzelőt, több hétre elegendő élelmiszert már sem szerezni, sem a gettóba szállítani nem voltak képesek. Azok némiképp jobban jártak, akik korábban csillagos házakban e városrészben éltek, és a kényszerű költözködések nem fosztották meg őket lakásfelszerelésüktől, tartalékaiktól.

A Zsidó Tanács szervezte a gettó élelmezését, a temetkezést, az orvosi és kórházi ellátást, az idősek és később a gyerekek gondozását és a gettó közigazgatását. Ebben kiemelkedő szerepet játszott Domonkos Miksa, aki – illegálisan viselt századosi egyenruhájában – gyakran kergette el a betörő nyilasokat. A Tanácsnak versenyt kellett futnia az idővel – életben kellett tartania a gettó lakóit, amíg a szovjet csapatok megérkeznek. A gettót tíz körzetre osztották, közigazgatási és rendészeti, műszaki és egészségügyi szervekkel. A házakat házparancsnokok vezették. A fontos híreket, gyógyszereket 13-16 éves gyerekekből toborzott futárok szállították, akik nagy számban haltak meg a belövések és a gettón kívüli szolgálat teljesítése közben.

Minden gettókörzet egy vezető orvost kapott. A gyógyszerhiány miatt nem tudtak gátat vetni a terjedő fertőzéseknek, a vérhas és tífusz is

szedte áldozatait. A központi kórház a gettófalon kívül, a Wesselényi utca 44.-ben (a mai iskolaépületben) volt. Mivel nem volt elegendő férőhely a betegek számára, így az imaterem, az orvosi szobák, a hivatalok is kórteremmé lettek. Az orvosok is a földön aludtak, leggyakrabban a műtőben. A betegek hármassorban feküdtek a földön. Közöttük éppen egy talpalatnyi hely. A kortárs újságíró, Lévai Jenő adatai szerint a 240 hivatalos férőhelyre 1.187 beteg volt összezsúfolva. A betegek ellátásában és a fizikai munkában a Nemzetközi Vöröskereszt által „kiigényelt” munkaszolgálatosok vettek részt. Az ápoltak egy része lőtt sebbel, esetenként a Dunából kiúszva vagy kihúzva, vagy éppen megkínózva került – egy-egy emberséges rendőr vagy mentős jóvoltából – a kórházba. A nyilasok razziaik nyomán a kórház több munkatársát is kivégezték, olyat is, aki gyógyszerekért kelt útra. Karácsony után megszűnt az áramszolgáltatás, az orvosok házi készítésű gyertyafénynél operáltak. Az emeleteken ekkorra már nem volt víz, a mellék-helyiségek szinte naponta mentek tönkre. A fűtést, sterilizálást a Pesti Izraelita Hitközség volt könyvtára könyveinek elégetése szolgálta. Az orvosok is könnyen áldozattá váltak. Karácsony estéjén a vacsorára készülő orvosok és ápolók közé csapott akna, s ez történt a gettó felszabadulása után, január 20-án is, amikor egy gránát épp a műtőt találta el. Sorra nyíltak kis szükségkórházak a mellékutakban, még a gettón kívül, a Rákóczi úton is.

Gettóban a rendet 60 év körüli, tisztai állományú, kiszolgált katonákból álló zsidó rendőrség tartotta fenn. Hivatalukat fekete svájci sapka és – amíg a nyilasok el nem kobozták – gumibot jelezte. Feladatuk a kapuk őrzése, a fosztogatás megakadályozása, a nyilas betörések jelentése volt.

A legsúlyosabb nehézséget az élelem biztosítása jelentette. Az ellátásához napi négy vagon élelmiszerre lett volna szükség, de ezt a mennyiséget nem sikerült biztosítani annak ellenére, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt, a svéd követség és a cionisták is segítettek a beszerzésben. December elején napi 790-900 kalória állt fejenként rendelkezésre – a szükséges mennyiség fele – a fázó, betegségekkel küzdő emberek számára.

A Wesselényi utca 13. sz. alatt működött az 1913-ban alapított Orthodox Népasztal, amely korábban a szegény ortodox hívőknek nyújtott rituális étkezést. A Népasztal elnökének, Weisz Mórnak sikerült öt hatalmas, 700 literes üstöt beszereznie, így 25 ezer személynek is főzhettek naponta. A Stern-étterem 15 ezer, a Skreck 12 ezer főt láthatott el, de felállítottak konyhákat a Síp utcában és a gettón kívüli Szövetség utcában is. A konyhák működését alapanyaghiány mellett az állandó tüzelő- és vízhiány is nehezítette. A visszaemlékezések főszereplője az éhezés, és nem volt ritka az éhhalál. Január 10-

A Náci és Nyilas Rémtettek Kivizsgálására Alakult Bizottság szemléje a Kazinczy u. 40. szám alatti volt fürdőépület előtt, 1945.

Holttestek a gettó halottas háza udvarán. Kazinczy u. 40.

450 pengős fuvardíj számlája Szabó Lajosnak 1944. december 20.

után ez a lehetőség is megszűnt, és ekkortól a gettó palánkjain belül maradtak az elhunytak, előbb a hullaházban, majd annak udvarán gyűjtötték össze őket. A rendőrség kötelezte a Zsidó Tanácsot, hogy a gettót övező utcákon meggyilkolt zsidókat a gettóba szállíttassa. Így üres üzlethelyiségekben és a Klauzál téren kellett elhelyezni a holttesteket. Január 12-re megtelt a Kazinczy utcai hullaház. A halottak az udvaron sem fértek el, egymás mellett feküdtek az utca jobb oldalán. A Klauzál teret tömegsírok övezték: a Nyár utca felőli oldalon és a Klauzál tér 2. szám előtt. A vásárcsarnok előtt, ősszel kiépített vízgyűjtő gödörben is halottak feküdtek.

Egy túlélő, akkor 8 éves kislány úgy emlékezett, hogy e betonteknőben nála magasabbra voltak felpakolva a hullák. De voltak a téren egyéni sírok is. A gettókórház udvarán januárban 246 holttest feküdt. A felszabadulás után átmenetileg elföldelték a halottakat, akiket tavasszal kihantoltak, s helyeztek végső nyugalomra a Kozma utcai temetőben. Csak a Dohány utcai zsinagóga kertjében eltemetettek képeztek kivételt, máig ott alussza örök álmát a gettó 2281 mártírja.

A terror idején a gyerekek szenvedtek leginkább: a dőrejektől félve, éhezve, betegen, gyakran szülők nélkül rettegtek a felnőttek világát. 1944. december 24-én a Vatikán, Svédország, Spanyolország, Svájc és Portugália képviselője közös jegyzékben tiltakozott a nyilasok gyermekekkel szemben elkövetett bü-

nei ellen. A gettón kívüli vöröskeresztes gyermekotthonok lakóit a nyilas hatalom beüzte a gettóba. A Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt hat gyermekotthon működött Budapesten. Egy-egy otthonban akár 500 gyermek is volt, akiknek nagy része szerencsésen túlélte a főváros ostromát.

Egy hatósági jelentés szerint zsidó gyerekek számával haltak meg 1945. január és március között, különböző gyermekbetegségek és járványok miatt. De nem csak ők: az idősebbek is ezrével hunytak el a gettó felszabadulása után is: végelgyengülésben, fertőző betegségekben. A gettó halottai közé tartozik az a sok, ismeretlen számú áldozat is, akiket a nyilasok a gettóból hurcoltak el. A gettón kívül és belül eltemetettek, s 1945 végéig a gettóban szerzett betegségben elhunytakat számítva a budapesti gettónak 14 ezer áldozata is lehetett.

A gettóban aratott a halál. Budapest első (1842-es) gőzfürdőjeként tartották számon a Kazinczy utca 40. szám alatt álló épületet (ma balettintézeti épület áll ott), ahol a gettó hullaháza létesült. 1944. december 29-ig a Kozma utcai, majd a Salgótarjáni utcai temetőbe vitték a halottakat. 1944. január 3-a

DOMBI GÁBOR

Stöckler Lajos

Stern Samu

Domonkos Miksa

A Zsidó Tanács

„December elején a gettó lakói naponta fejenként 15 dkg kenyeret, 4 dkg lisztet, 1 dkg olajat és 0,3 liter főzelékhez szükséges hüvellyest kaptak a fővárostól. Az illetékesek kilátásba helyezték, hogy ha a főváros húst is kapna, akkor a zsidók is, mint a keresztények heti 10 dkg fejadagot kapnak majd. Ez körülbelül napi 1000 kalóriát jelentett, ami a létfenntartáshoz éppen elég volt.”

Az első központi Zsidó Tanácsot Eichmann emberei 1944. március 22. körül alakították meg. Élére a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) elnökét, Stern Samut nevezték ki, aki a PIH régi vezetőivel, valamint az ortodoxok és a cionisták bevonásával koalíciós tanácsot szervezett a magyar hatóságok jóváhagyásával. A felszabadulás után a magyar Központi Tanácsot sok holokauszt-túlélő vádolta azzal, hogy kiszolgált a német és magyar hatóságokat, engedelmesen végrehajtotta parancsait. Az egyik fő vád az volt, hogy nem figyelmeztették hitsorsosaikat, pedig ők is jól tudták, hogy a deportálások célja a halál. Nagyon kérdéses, hogy ezt hogyan tudták volna megtenni, és ha megpróbálkoztak volna ilyesmivel, ki hitt volna nekik.

A nyilas uralom első napjaiban a Tanács vezetői, Sternnel az élükön, elrejtőztek. Úgy tudták, hogy a nyilasok vagy a németek az életükre törnek. A nyilas hatóságok nem szóltak bele abba, hogy kik lesznek a háttérbe vonult tanácstagok utódai. Az első hetekben a hatóságoknak nem volt szükségük arra, hogy a Tanács újra megkezdje működését. A nemzetközi gettót a közreműködésük nélkül szervezték meg, csak akkor gondoltak a Tanácsra, amikor a nagy gettót kezdték el szervezni. Ekkor tudomásul vették, hogy Stern helyére Stöckler Lajos lépett. Csak azt kötötték ki, hogy a Tanácsot 12 tagúra kell bővíteni, a nyolc zsidó mellé négy keresztény vállalású, de zsidónak minősülőt kell bevenni. Stöckler a nagy gettó legfontosabb ügyeit (az élelmezés, népkonyhák szervezése, a kórházak működésének biztosítása, a gettóból való kijárást biztosító igazolványok szerzése, stb.) egy általában öt-hat tagból

álló informális csoport tagjaival beszélte meg, értekezleteikről kézzel írott jegyzőkönyvet vezettek. Fontos különbség a magyar Központi Zsidó Tanács és a lengyelországi vagy a szovjet megszállt területeken működött Zsidó Tanácsok között az, hogy a német megszállók és a Zsidó Tanács között semmilyen kapcsolat sem volt. A nácik nem adhattak Stöcklernek és harcostársainak utasításokat, parancsokat, és tiltakozásukkal nem törődve szervezte meg Szálasi a nagy és a nemzetközi gettót.

Amikor a Tanács vezetői megtudták, hogy a zsidók többségét a VII. kerület néhány utcájába akarják összehúfolni, úgy reagáltak, mint 1939–1940-ben a lengyelországi zsidó vezetők: tiltakoztak, és azt hangoztatták, hogy a gettó számára biztosított terület túl szűk, a megszervezésére szánt kéthetes határidő túl rövid. A nyilas puccs előtt egy 1800 fős apparátus intézte a Tanács irányítása alatt a budapesti zsidóság ügyeit, például a zsidók bezsúfolását kb. 2000, sárga csillaggal megjelölt háztömbbe. Úgy vélték, hogy még a nagy gettó megszervezése előtt meg kellene szervezni egy legalább 500 fős apparátust.

A nagy gettó számára kijelölt területen eredetileg hétezer ember élt, ide terveztek először negyvene-

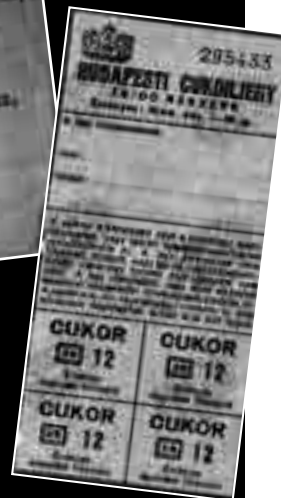
zer embert beköltöztetni, de a számuk folyamatosan nőtt november-december folyamán. A gettóban a gettórendészet egyik vezetője szerint „*az élet nyomott és unalmas volt*”. A gettó rabjai éheztek, egyre nehezebben tudtak tisztálkodni, sokszor elromlottak a vízcsapok, dolgozni nem tudtak: „*65 ezer ember várt, és leste a napot, hogy mi következik, az éjszakától a reggelt várta, és a reggeltől, hogy megéri-e az estét.*” A gettót három méter magas deszkakerítéssel vették körül, amelyen eredetileg négy, később már csak két kapu volt. Amikor kijelölték a nagy gettó határait, azt is megsabták, hogy a zsidók mit vihetnek magukkal a gettóba: a rajtuk lévő ruhán kívül két rend fehérneműt, egy rend ágyneműt, ételkészletüket, készpénzüket és ékszereiket.

A legfontosabb a gettó rabjainak ételmezése volt. A Nemzetközi Vöröskereszt raktáraiból a nagy gettóba szállított, valamint a Zsidó Tanács raktáraiban rendelkezésre álló és a főváros ételkészletéből kiutalt ételmezésadagokkal december 1-jén úgy tűnt, ahogy Stöckler a Tanács naplójában megfogalmazta, hogy: „*Az étkeztetés nagyjából elintéződött.*” December elején a gettó lakói naponta fejenként 15 dkg kenyeret, 4 dkg lisztet, 1 dkg olajat és 0,3 liter főzelékhez szükséges hüvellyest kaptak a fővárostól. Az illetékesek kilátásba helyezték, hogy ha a főváros húst is kapna, akkor a zsidók is, mint a keresztények heti 10 dkg fejadagot kapnak majd. Ez körülbelül napi 1000 kalóriát jelentett, ami a létfenntartáshoz éppen elég volt. Bata János nyilas körzetvezető és emberei több ízben megakadályozták, hogy az ételmezésadagok bejussanak a gettóba. Amikor ezért nyilas felettesei felelősségre vonták, Bata azzal védekezett, hogy szerinte „*sok ételmezés jön be*” a gettóba. Felvilágosították, hogy minimum napi négy tonna ételmezést kell különböző módon, fuvarokkal szállítani. Bata elárulta, hogy az egyik szállítmányt azért állította meg, mert azon tojás és sajt volt, amit pedig a városban nem lehetett kapni. Január 8-án azt jelentette a Zsidó Tanács, hogy az ételmezésadagok olyan aggasztóan fogynak, hogy „*közel van az időpont, amelyben még egy tányér leves sem jut már a gettóban lakó eddigi 65.000 főnyi lélekszámnak.*”

A Zsidó Tanács vezetői nap mint nap részletes jelentésekben számoltak be az illetékeseknek a gettó területén elkövetett rablásokról, gyilkosságokról. Erre pártszolgálatosokból és rendőrökből álló őrséget rendeltek ki a gettóhoz. Ezzel csak átmenetileg sikerült csökkenteni a rablások és gyilkosságok számát.

A Szálasi-kormány zsidópolitikája nem csak a Duna-parti tömeggyilkosságokból, a rablásokból és a halálmenetek borzalmaiból állt. A gettók rabjai azért élhették túl az ostromot, mert a Vörös Hadsereg katonái január 18-án megtisztították Pestet a német és magyar katonáktól.

KARSAI LÁSZLÓ

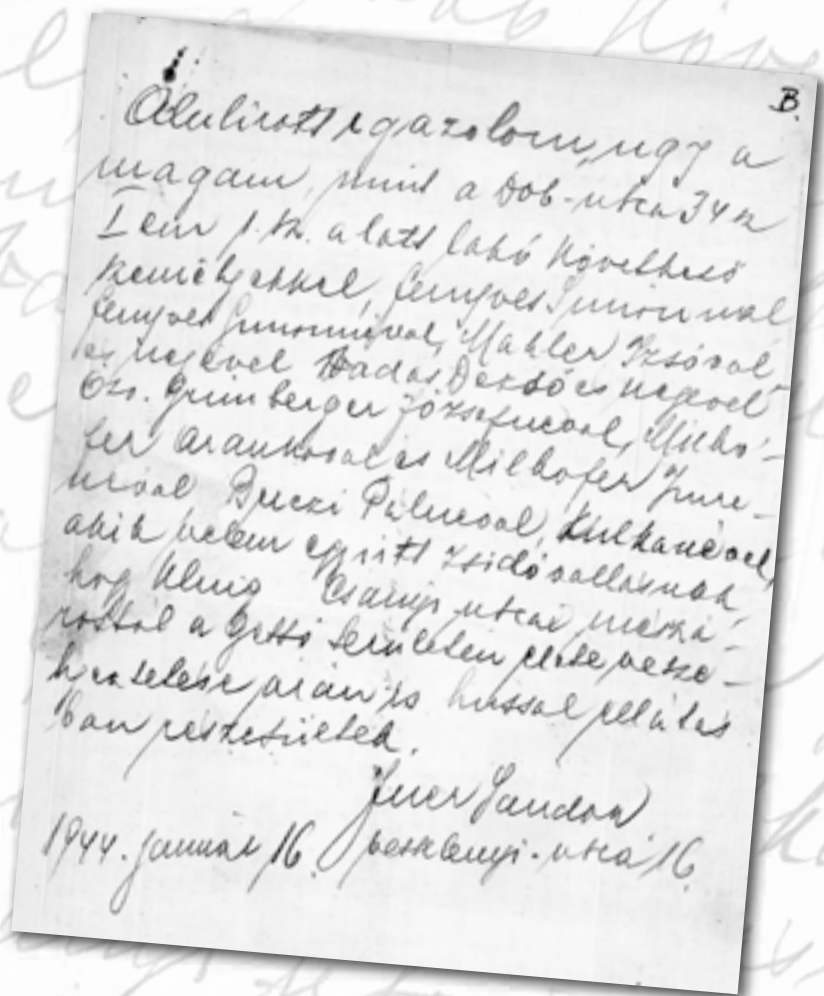

Gettóhétköznapok a Klauzál tér környékén

1944 november végén a gettórendelet hatezer „zsidólakás” felszabadítását kívánta meg a kiköltöző keresztények számára, miközben sárga csillaggal megjelöltek ezreit vezényelték a Klauzál térre, majd onnan a gettó házaiba. De voltak, akikhez most mintegy házhoz jött a gettó, hiszen előtte is itt laktak, mint pl. a háromtagú K. család a Klauzál tér 3.-ból.

Az apa, K. Dezső munkaszolgálatos volt. 1944. augusztus elején papírt és ceruzát vett a kezébe, hogy a távolból próbálja meg valahogy rávenni a kisleányát a csillagviselésre. Ma is sokszor halljuk, ahogy felnőttek próbálják csellel, ígérettel rávenni gyerekeiket, hogy megegyék a vacsorát, vagy időben lefeküdjenek. Ennek ellenére sosem gondolunk arra, vajon mennyiféleképp rimázkodhattak a zsidónak minősülő gyerekek szülei, hogy mostantól hatágú sárga csillagot viseljenek. K. Dezső a kisleány hiúságára próbált hatni, amikor javasolta neki, 6. születésnapjára kérjen az anyjától pont olyan csillagot, mint amilyen a barátjának, Jánosnak már van a ruháján. Mintegy a felnőtté válás természetes részeként írt a csillagról.

1944 őszén mindenki a maga módján élte meg a gettó felállítását. Az intézkedés érintette a Klauzál tér és környéke keresztény árusait. Ki hibáztatná őket, ha sokan közülük a megélhetésüket féltették. Vitéz Rózsa Antal például kérvényezte, hogy a Klauzál tér 14. számú házban lévő kocsmája helyett a „Thököly út 42. és Aréna [ma: Dózsa György] út sarkán lévő korcsmahelyiséget, mely zárva van, részemre a legsürgősebben szíveskedjenek kiutalni.” A budapesti Hentesek és Mészárosok Ipartestülete is vizsgált hasonló ügyeket a háború végén, s a jegyzőkönyvek egyikében rögzítettek szerint, „[a]mikor a húsiparosoknak is el kellett hagyni a Klauzál téri csarnok területét, többen jöttek be a testületbe, hogy új üzlethelyiséget kapjanak.” Ezeket az ügyeket Gruber Péter nyilas kötődésű húsipari cégvezető intézte. „Az új üzleteket kérők közt volt Czakóné is, aki férje nyilas párttagsági igazolványát mutatta Gruber Péternek.” George Mosse amerikai történész arra int bennünket, hogy mindig fokozott empátiával próbáljuk megérteni a múltat és annak szereplőit. Czakóné esetében ott kezdhetjük az empátiát, hogy 1944-ben nőként nem lehetett túl egyszerű érvényesülnie a hentesek

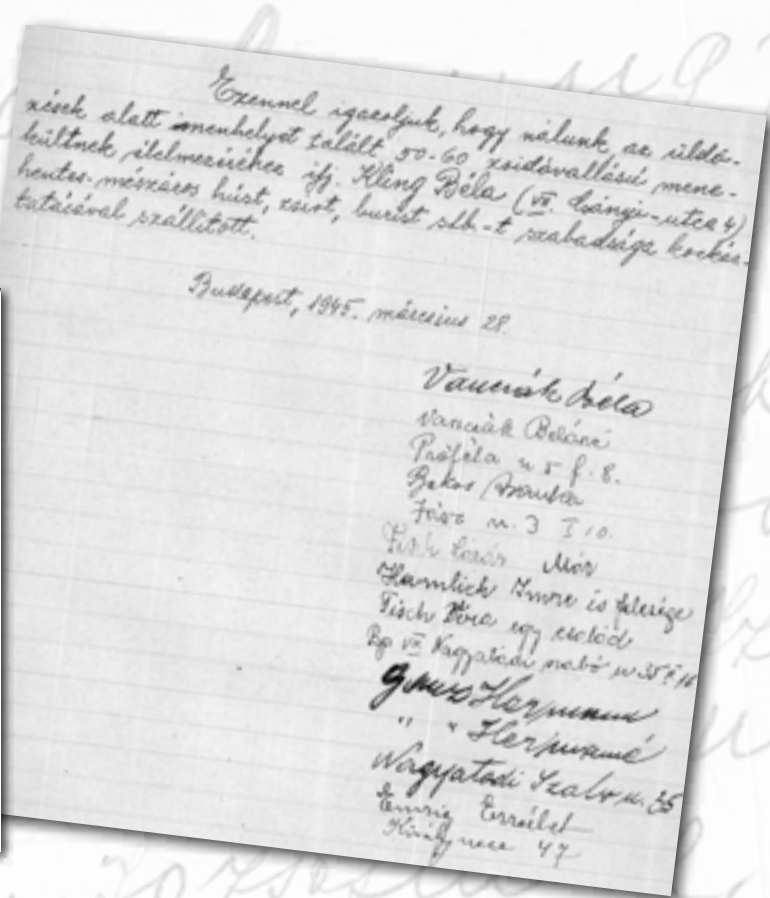

közt, hiszen ez egy meglehetősen férfias foglalkozás volt egy erősen patriarchális társadalomban. Ennyiben gender-szempontról is figyelemreméltó eset ez, jól példázza, hogyan módosulnak a nemi szerepek, amikor a hadbavonult férj helyett a gettósításkor Czakóné veszi kezébe az ügyeket.

De sokkal fontosabb jellegzetesség a szélsőjobboldali hovatartozásra hivatkozó előnykeresés. Az ún. keresztény gondolat jegyében előbb kiszorították a zsidónak minősített magyarokat a különféle szakmákból, így a hentesek közül is, majd a zsidóellenes jogszabályokkal végletesen korlátozták életterületüket, miközben keresztények tízezrei kovácsoltak előnyt a zsidók marginalizálásából.

De akadtak ellenpéldák. Kling Béla egészen másképp viszonyult a helyzethez, mint Czako

Ifj. Kling Bélával kapcsolatos iratok:
BFL XVII.1597 3. kisdoboz

hentesmesterné. És e különbségből olyan tanulságot is levonhat a történelmi távlatból szemlélődő, hogy az egyszerű budapesti kereskedőknek voltak választási lehetőségeik. Akadt, aki segíteni próbált a sanyargatott szomszédoknak, de a legtöbben a saját boldogulásukra, a saját ügyeikre koncentráltak. Kling ellenben szolidáris volt a zsidó magyarokkal, és mint kifejtette, 1944-ben „a tiltó rendeletek dacára változatlanul fenntartottam korábbi zsidó üzleti kapcsolataimat. Ez utóbinak igazolására néhány darab számlát csatolok, melyekből kitűnik, hogy a zsidók jogfosztását kimondó rendeletek után is üzleti kapcsolatban maradtam zsidó vallású üzletfeleimmel, náluk megrendeléseket eszközöltem.” A számlák eredeti példányai fennmaradtak, és kitűnik belőlük, hogy Kling 200 pengőt fizetett például 1944. április 6-án Unterberger Oszkárnak, aki elektromos neonreklámok elhelyezésével foglalkozott üzletek kirakataiban. 1944. május 26-án, két hónappal a náci német megszállók megérkezése után pedig Reichard Lászlótól rendelte meg hűtőgépeinek javítását 626 pengő értékben. Vásárlóiról így váltott a háború után: „Köztudomású, hogy üzletem közvetlen tőszomszédságában van a szomorú emlékű volt gettónak, vagyis olyan környéken fekszik, ahol a zsidóság magas számarányban van képviselve. A zsidóságból került ki üzletem vevőkörének túlnyomó része [...] a csatolt igazolás szerint még a gettóba is én szállítottam nekik.” És valóban, az iratokban van egy csatolt ív, amin a Nagyatádi Szabó [ma Kertész] utca 35. sz. ház lakói igazolják, hogy az egykor ott lakó „50-60 zsidó vallású menekültnek élmezéséhez ifj. Kling Béla

hentes-mészáros húst, zsírt, burist, stb-t, szabadsága kockáztatásával szállított.”

Végezetül, sokszor megfélekedezünk arról, hogy a zsidónak minősített magyaroknak is akadtak választási lehetőségei, ők is mutathattak emberséget, vagy választhattak más utat. A már említett Klauzál tér 3.-ba K. Dezső sosem tért vissza a munkaszolgálatból. Amikor 1944 végén aztán K-nét is besorozták egy gyalogmenetbe, a hatéves K. András ruháján a sárga csillaggal egyedül maradt otthon a lakásban, igaz, vele volt ott egy csomó idegen, frissen odautalt zsidónak minősülő magyar állampolgár is. Az egyik szomszéd, Teitelbaumné ekkor magához vette a gyereket emberségből. A hatéves Andriska, ahogy 2019-ben, jó 75 év távlatából visszaemlékezett, egy téli napon visszament eredeti otthonába, ami addigra már teljesen tele volt zsúfolva ismeretlen zsidó bácsikkal, de főleg néikkel. Benyitott, és közölte, hogy a játékaikért jött, de az ismeretlenek nem adták vissza neki. Talán túlon túl el voltak foglalva a saját „túlélésükkel”? 75 év távlatából nehéz az okokat rekonstruálni. Ami biztos, hogy az így elvesztett játékok máig tartó nyomott hagytak K. Andrásban.

Ez a néhány eset azt mutatja, hogy bár nem menthetett meg mindenki életet, a gettó mikro-történetének minden egyes szereplője hozzájárulhatott a maga módján az üldözöttek túléléséhez. Így 75 év után fontos lenne a háborús bűnösök és az embermentő hősök mellett a kisemberek döntési helyzetét és felelősségét is számba venni.

ÁDÁM ISTVÁN PÁL

Sommer Katalin kislányként túlélte a budapesti gettó szörnyűségeit és a II. világháborút. A családja nagy része odaveszett, Raoul Wallenberg mentette meg attól, hogy a Dunába lőjék. A gettó túlélője – amellet, hogy maszkmesterként szédületes karriert futott be – ma is aktív, kampányol, előadásokat tart, folyamatosan csörög a telefonja. 1944. december 10-én bezárták a budapesti gettó kapuit, mi pedig arra kértük, hogy ezen a szomorú évfordulón emlékezzen vissza, mi történt azokban a napokban.

Egy fénykép maradt apuról

Vannak apuról emlékeim... 1939 februárjában születtem, szeptemberben tört ki a II. világháború. Aput már 40-ben elvitték munkaszolgálatba, néha elengedték szabadságra. Az Amerikába kivándorolt unokabátyámtól kaptam az apuról egy munkaszolgálatos fényképet, amin lapáttal, civil ruhában, katonai sapkában áll. Ám semmilyen tárgy, emlék sem maradt meg, folyton költöztünk, anyámnak nem az volt a központi problémája, hogy a fényképek megmaradjanak. Nagy családuknak volt, alig maradtak belőle...

Apám textiltechnikus volt a magyar pamutipárnál, anyu az irodában mellette dolgozott. Amikor bejött a zsidótörvény, aput elküldték, de nagyon jó szakember lehetett, mert a gyár csinált egy lerakatot a Sas utcában. Az volt kiírva, hogy „Farkas és társa”, és apu volt „a társa”. Bizományban a magyar pamutipar adta a lerakatot és az árukészletet, és amikor apu munkaszolgálatban volt, akkor anyu volt az üzletben.

A Nagymezőből a XIII. kerületi gettóba

A háború előtt a Nagymező utca 25.-ben laktunk. Itt nagyon sok zsidó család élt, a házunkra is kitűzték a csillagot. Egy-két keresztény család ennek ellenére ott maradt. Ha jött egy légitámadás, mindig le kellett menni a pincébe, és mi sosem aludtunk pizsamában, mert nem volt idő levetkőztetni a gyerekeket. Miután nagyon hideg volt, négy-öt réteg ruhában aludtunk. Amikor elköltöztünk, az ott maradó keresztény családok szépen magukhoz vettek mindent; a háború után nem maradt semmink. Teljesen kifosztották a lakást.

Az „üvegház” a Vadász utca 29.-ben egy zsidó üvegyárosé volt, a gyárnak volt a raktára. Odaadta vagy bérbé adta a svájci követségnek. A követség itt adta ki a védleveleket, Schutzpassokat.

ANYU MESÉLTE, HOGY
A SOR ELEJÉT BELELŐTTÉK
A DUNÁBA

Sommer Katalin története

Klauzál u. 25.

„December 24-én Budapest kapott egy szőnyegbombázást. Hogy ne féljünk, ne halljuk, ahogy zuhogtak a bombák – borzalmas hangot tudott adni –, anyu ránk borította a dunyhát egy nagy parasztágyban. Amikor csönd lett, anyu levette rólunk a dunyhát, és a csillagos eget láttuk a fejünk felett. A légnyomás elvitte a fejünk felől a tetőt.”

Miskolci cionista nagybátyám, „a Vili bácsi” ott dolgozott, ő szerzett nekünk ilyen papírt. Ezzel mentünk be az újlipótvárosi (ma XIII. kerület) gettóba. Több követség és a Vöröskereszt kibérelt vagy megvett egy házat, és a Schutzpasszal rendelkező zsidókat beköltöztették. Így kerültünk mi a Návay Lajos (ma: Budai Nagy Antal) utcába, ahol most a 75-ös trolinak van a végállomása.

Schutzpass, védlevél, ami aztán semmit se ért

Azt hittük, hogy ez a Schutzpass jelent valamit. De a végén kiderült, hogy igazából nem jelent semmit.

A Návay utcai háznak zárt lépcsőháza volt, felle rohangásztunk, ez volt a játék. Amikor Szálasiék átvették a hatalmat októberben, a nyilas gyerekek – 18-19 éves srácok – bejöttek, igazoltattak. A Schutzpassunkat is széttépték. Az egész házat kihajtották a parkba, a mai Jászai Mari térre, a Pozsonyi utcai oldalára. Sorba állítottak mindenkit, le, egészen a Duna-partig. Van is ott egy emlékmű azoknak, akiket ott lőttek a Dunába. Azt tudom, hogy rettentő sötét volt már délután. Anyummal és az öcsémmel a sornak a végére kerültünk. Anyu mesélte, hogy az elejét belelőtték a Dunába, én nem emlékszem puskaropogásra, vagy lövésekre. Arra emlékszem, hogy rengeteg gyerek volt, az egyik elkezdett sírni, erre persze követte a többi. Nem derült ki, hogy hogyan talált ránk Wallenberg. Talán valaki betelefonált a környékről a svájci követségre, vagy volt a környéken egy irodája. A lényeg az, hogy lejött oda. Hogy mit csinált, mit mondott, nem tudom, de bennünket visszazavartak, megszűnt a lövöldözés. Így mentett meg minket.

Aztán később, egy novemberi éjszakán, megint kihajtottak minket a házból, és akkor hoztak be a VII. kerületi nagy gettóba. A Klauzál téren asztalok mögött emberek ültek, és címekeket adtak, ahová el lehetett menni. Mi az Akácfa utca 34.-be, egy földszinti lakásba kerültünk, bútor nem volt, szalma volt a földön. Rengeteg ember zsúfolódott össze. Velünk volt még apu és anyu mamája, apai nagyanyámat ott találta el egy repesz, belehalt.

Bombázás után csillagos ég

Anyu másik helyet keresett, és így találta meg a Holló utcában a nyomdát, annak az udvarán volt egy szo-

ba-konyhás gondnoklakás. December 24-én Budapest kapott egy szőnyegbombázást. Hogy ne féljünk, ne halljuk, ahogy zuhogtak a bombák – borzalmas hangot tudott adni –, anyu ránk borította a dunyhát egy nagy parasztágyban. Amikor csönd lett, anyu levette rólunk a dunyhát, és a csillagos eget láttuk a fejünk felett. A légnyomás elvitte a fejünk felől a tetőt. Minden csupa cserép és rom volt, de senkinek sem nem lett semmi baja. Aznap éjjel lementünk a nyomda alatti fás pincébe, emlékszem, farönkökön ültünk.

Másnap anyu szerzett nekünk egy helyet a Dob utca 6.-ban. Itt megint jöttek a keretlegények, sorba állítottak mindenkit, és azt mondták, hogy a nőket elviszik gettón kívüli munkára. Férfiak addigra már nem maradtak. Ez azt jelentette, hogy például lövészárkot kellett ásni, mert már közeledett a szovjet hadsereg Pest felé, és azt hitték, ezzel megállítják őket. Az én anyám viszont kockáztatott: amíg a fölépcsőnél szedték össze a nőket, anyu megfogott bennünket az öcsémmel, és a melléklépcsőn leszaladt, kimentünk a hátsó kapun. A Klauzál utcai kórházban fogadtak be bennünket, és ott is maradtunk január 18-ig, amikor felszabadult a gettó.

Rögtön hazamentünk a Nagymező utcába, de találatot kapott a lakásunk. Le lehetett látni az alsó szintekre. A konyha, az előszoba, meg a cselédszoba maradt lakható, ott laktunk heten a háború után.

A káposzta torzsája és naponta egy kockacukor

Arra emlékszem, hogy mindig éhesek voltunk. Anyu kapott valahonnan egy fej káposztát. Arra nem emlékszem, hogy abból mit főztek. Csak arra emlékszem, hogy mi gyerekek megkaptuk a torzsát felszeletelve. Annak az íze annyira csodálatos volt, hogy azóta is, ha fejeskáposztát veszek, a torzsáját mindig megeszem. A legcsodálatosabb íz volt, amit éreztem. Arra is emlékszem, hogy anyu, mielőtt bementünk a gettóba, szerzett valahonnan 2 kiló kockacukrot. Az öcsémmel minden nap kaptunk egy szem kockacukrot.

Később anyu elmesélte, hogy amikor a Holló utcában elvitte a légnyomás a tetőt a fejünk felől, minden tiszta rom volt, de a falon ott maradt a polcon a két kiló kockacukor, sértetlenül.

CSÁK GERGELY

A tanúk közöttünk élnek

Nagyon sokan mélyre temették magukban a szörnyűséget, amelyeket kisgyermekként átéltek. De szerencsére legalább félszázan lehetnek azok, akik szerte a világban még közöttünk vannak, s bátran vallanak sorsukról, tragédiáikról. Az utolsó pillanatban vagyunk ahhoz, hogy a gettó emlékezőit megszólaltassuk, történeteiket rögzíthessük.

Vera

Salgó Vera 1935 márciusában szabómester és varrónő gyermekeként született. Szülei műhelye a lakásukban, a Király utca 103. sz. alatt volt, ahol segédek is dolgoztak, s főképp gyermekkabátokat készítettek belvárosi üzletek számára. Édesapja munkaszolgálatosként 1943-ban Komáromban, majd Budapesten szolgált. Az Országos Ruházati Intézetben varrt tisztii egyenruhákat, és innen deportálták Ausztriába.

Verát édesanyja felkészítette a bujkálásra. Kovács Vera lett, erdélyi menekült. Meg kellett tanulnia a keresztény imákat, az összes ismerős nevét, címét, majd tájékozási gyakorlatokat is végeztek. Amikor a nőket is behívták, anyukáját Kistarcsára vitték, de ő megszökött onnan.

Házuk csillagos ház lett; háromszobás lakásukban húszan laktak. Majd a Nyár utcában éltek, de megfordultak a Nagyfuvaros utcában is. Amikor édesapja Pesten dolgozott, ott a teljesítmény növelése miatt engedték, hogy a varrónő feleségek is csatlakozzanak férjükhöz. A nagymama takarítónő lett ugyanott, a gyereket becsempészték, és így együtt volt munkaszolgálatban az egész család.

Amikor a férfiakat elvitték nyugatra, a nők megszöktek. Nagymamát szökés közben elfogták, a Józsefvárosi pályaudvarra vitték, ahol háromnapos várakozás után sem tudták elindítani a deportáló vonatot. Így őt a gettóba kísérték a nyilasok.

Ide tért vissza Vera és édesanyja is, aki úgy döntött, hogy lányát a nem zsidó ismerősöknél rejti el. A gettóból egy gyűrű fejében engedte ki őket az őt. Három nap után az ismerős családnak kényelmetlen lett Vera jelenléte, féltek, hogy veszélyt hoz rájuk a kislány. Az apró Vera döntött: otthagya őket, és a Baross utcai Nemzetközi Vöröskeresztnél dolgozó ismerőshöz ment, aki a Sas utcai gyerekotthonba vitte. Egy hajdani üzlethelyiségben kis pólyástól tizenévesig voltak együtt a gyerekek, ahol a nagyoknak kellett ellátni a kicsiket. Hideg volt, de volt ennivaló, ha rossz is. Két nap múlva egy légítámadás nyomán kitortek az ablakok, és akkor Vera megint útnak indult.

Látta, hogy nagy tömeg menetel a mai Bajcsy-Zsilinszky (akkor Vilmos császár) úton, s ő is közéjük állt. Velük együtt vonult be a gettóba. Ott emlékezett, melyik utcában lakik anyja barátnője, s oda tartott. Kopogásra az ajtót anyukája nyitotta

Wesselényi u. 30.

ki, aki a meglepetéstől azonnal elájult: biztos volt abban, hogy lánya jó helyen van.

A Klauzál utca 26-28. sz. alatti gettóház alagsorában lévő bútorraktárban vészelték át az ostromot, de a nagymama nem volt hajlandó lemenni a pincébe. Egy lakó járt ki naponta a Síp utcába levesért és kenyérért a többiek számára. Néha Vera is vele ment, s az ételosztóktól ő külön is kapott kenyeret. A többiek a ház udvarán várták őket tálkáikkal, s gyakran nem jutott elég enni való mindenkinek. Villany néha volt, néha nem; amikor megszűnt a vízszolgáltatás, akkor havat olvasztottak iváshoz, a vécé öblítéséhez.

Nők, gyerekek, öreg bácsikák voltak együtt a pincében. Amikor egyikük meghalt, a Wesselényi és Klauzál utca sarkán volt patikába vitték a halottat, ahol a holttestek majdnem a plafonig voltak felhalmozva. Vera nagyon megijedt a látványtól, ahogy a Klauzál téren látott halottak sokaságától is.

A felszabadulást hozó orosz katonák fekete kenyérrel érkeztek, ami Verának nagyon jólesett az éhezés után. Azonnal hazatértek a Király utcába, ahol a szomszédok csalódott arccal fogadták őket. A házmester lányától Vera visszakövetelte ellopott télikabátját, és anyja tiltakozása ellenére végigjárta a szomszédokat, hogy visszavegye a lakásukból széthordott berendezési tárgyakat.

Apja Günskirchenben szabadult fel nagybeteg; és az amerikai kórházban gyógyult fel. Már elmúlt 80 éves, amikor elmesélte emléktöredékeit. Kenyerét elcserélte egy imakönyvre, s bár olvasni nem tudta, kezében szorongatta, s azt mondogatta magának: nekem gyerekek van, haza kell mennem.

1945 augusztusában tért haza feleségéhez és lányához: Verához.

Róbert

Fränkl Róbert 1934 decemberében született. Édesapja a Shell olajfinomító szakmunkása volt, így a gyár házában lakott családjával, feleségével és fiával. Róbert az udvarról nézte végig, ahogy az amerikai bombázók 1944. június 14-én megsemmisítik a finomítót és az otthonukat.

Apját Csepelről vitték tovább munkaszolgálatra, majd az ausztriai Günskirchenből már nem tért haza. A zsidókat összeköltöztető rendelet miatt csillagos házba egy rokonhoz, a Wesselényi utca 41. harmadik emeletére költöztek anyjával, nagynénjével és annak két csecsemő ikerlánnyával. A zsúfoltság miatt a személyzeti szoba lavórja alatt jutott neki hálóhely. Már kilencévesen átélte a megaláztatást: a házparancsnok „Pandur úr” kegyetlen nyilas volt, aki – emlékei szerint – a felszabadulás után lelkes kommunista lett. Innen hurcolták el édesanyját munkaszolgálatra egyetlen ruhában, csomag, felszerelés nélkül. Gyalog tette meg a 240 kilométeres utat az óbudai téglagyártól az ausztriai Lichtenwörthig 1944 novemberében.

A csillagos házzal szemben állt az a mai iskolaépület, amely 1944-ben a gettó központi szükségkórháza volt. Róbert az ablakból látta, hogyan építik fel a gettót övező palánkot, ahová nem sokkal később őket is beterelték a nyilasok és a rendőrök. A nagymamával és annak testvéreivel a Klauzál téren osztották be egy gettóbeli lakásba. Első gettóélménye két hatalmas láda volt a Klauzál téri csarnok előtt. Az egyikbe a pénzt, a másikba az ék-

Síp u. 6.

Róbert édesanyja képével

Fränkl Róbert szüleinek esküvői fotója

szereket kellett bedobni. A családtól mintegy hét-ezer pengőt vettek el a nyilasok, és az összes megmaradt ékszerüket. Robi szeme láttára lőtt agyon egy 17-18 év körüli nyilas egy öregembert, mert megtalálta annak le nem adott zsebóráját. Ez volt a belépője a gettóba.

Lakást a Síp utca 6. harmadik emeletén kaptak, ahol negyvenen szorongtak, de a bombázások miatt az időt többnyire a pincében töltötték. Ott a földön, ágy nélkül aludtak, s amíg volt, gyertyával világítottak. A házban csak idős asszonyok, egészen öreg férfiak és gyerekek maradtak. Az egymás után éhenhalt embereket Róbert, pár gyerekkel és Szerén nagynénjével közösen tolták egy kiskocsin a gettó halottasházába. Mái emlékszik: az első halottat a Hősök temploma melletti kertbe vitték, a többit a békeidőben szegények által látogatott volt köz- és kádfürdőbe, ahol minden emelet és az udvar is tele volt halottakkal.

Az éhezés élménye is megmaradt. Mindenüket elvesztve csak azt ehették, amit a Zsidó Tanácstól kaptak. Emlékezetes maradt az a homokos marhá-répa-leves, amitől olyan súlyosan megbetegedett, hogy jártányi ereje sem lévén a nagynyja a hátán vitte ki a vécére. A gettó időszakának első felében még volt vízszolgáltatás, azután az is elapadt.

A családi értékeket Visegrádon egy barátjuk házában kertjében rejtették el. A sváb gondnok fia az SS tagja volt. Ő megtalálta, kiásta – mindenük elveszett.

A felszabadulás után nagynyja eredeti lakásába, az Ipar utca 9.-be költöztek. Május elsején, a Hősök teréről tértek éppen haza, amikor édesanyja visszaérkezett: ugyanabban a bordó berlinerpatutból maga kötötte bélelt kosztümben toppant be, amiben elvették. Lichtenwörthből gyalog jött vissza Budapestre. Fekete haja teljesen megőszült.

DOMBI GÁBOR

„Ezrek és ezrek esnek neki az átkos palánknak, amely elválasztotta őket otthonuktól. Sárga csillagos tömegek áramlanak szét a város minden részébe. Battyúval és anélkül, keresve hozzátartozóikat és főképpen – élelmet...

Bent a gettóban rémes kép: mindenfelé, lakásokban, pincékben, utcákon, tereken halottak százai fekszenek. Nyilasok, németek áldozatai, harcok elesettei, bombák, aknák által elpusztultk hevernek temetetlenül, vérükbe fagyva. Ruhában vagy attól megfosztva, megrabolva. Köröttük járnak, rohannak, látszatra érzéketlenül a gettó kiszabadult félhalott, félőrült rabjai. Ólomszürke, borostás arcú vagy szakállas férfiak, petyhüdt, öregarcú, kendőzetlen nők. A gettó pincéiből hetek halál-izgalmai után a föld felszínére előbújt, éhség gyötörte élőhalottak... A levegőre, a napfényre jöttek... Sírnak, imádkoznak és rohannak...

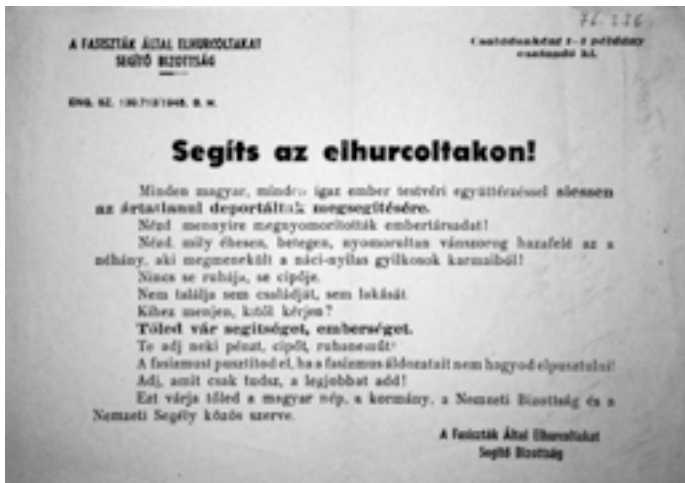
El, el innen, el a gettóból, el arról a helyről, ahol annyit szenvedtek, és ahonnan oly kevesen remélték, csak hitükben, Istenben bízva, hozzá könyörögve, hogy valaha is előkerülhetnek, hogy életüket megmenthetik.

S most már rohannak: el az életbe! Keresni a hozzátartozókat, az apák és anyák gyermekeiket, nagyszülők unokáikat. Valakit, aki szintén keresi talán őket e percben, valakit, akihez tartoznak... És helyet, ahol letelepedhetnek a gettó üldözött vadja, a sárga csillagos zsidó, ahol végre nyugodtan álmra hajthatja fejét. Élet kezdődik újra számára is, és vele a sok újabb családás.” (Lévai Jenő)

A gettó felszabadulása után

A VII. kerületi gettó 1945. január 18-án szabadult fel. A volt gettólakók pedig még gyors és hatékony segítségre szorultak. A budai ostrom folytatódott. A háború még nem ért véget, a város éhezett és fázott. A gyógyszerek beszerzése szinte lehetetlen volt. A családok keresték eltűnt tagjaikat, s ebbe a munkába gyorsan bekapcsolódtak a zsidó segítő szervezetek is. De az újságok hirdetési oldalain még két éven keresztül felbukkantak egymást kereső családtagok hirdetéseit.

A felszabadulás eufóriája újabb traumákkal volt terhes. A végső pusztulástól megmenekült emberekkel a szovjet katonák ugyanúgy bántak, mint Budapest polgári lakosságával általában. „Mindent elvettek, ami még a nyilasok rablásait követően megmaradt, összeszedték a munkaképes korú férfiakat, függetlenül attól, hogy egyszerű magyar, vagy külföldi államok által »védett« stáuszuk volt-e. Sokan közülük a gödöllői fogolytáborból adtak később életjelet hozzátartozóiknak” – írta Szekeres József.

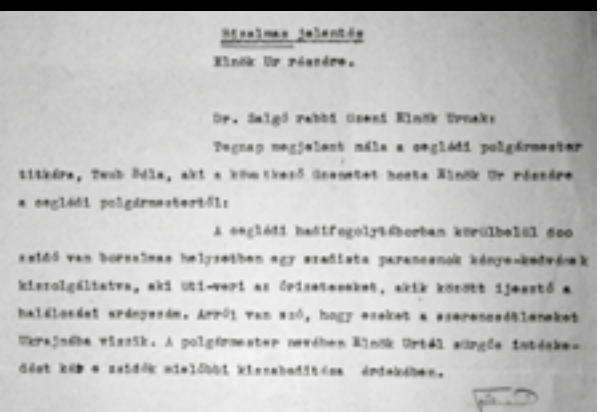
A gettóban felszabadultakkal készült interjúk nagy része nem említi ezeket az atrocitásokat, talán mert a visszaemlékezők, akármilyen történet is velük vagy a környezetükben, az életüket köszönhették a felszabadítóknak; másrészt az olyan traumákat és főként szégyent, mint amilyen a nemi erőszak, a nem zsidó lakosság is inkább elhallgatta utólag, családon belül és azon kívül egyaránt. A szovjet csapatoknak a civil lakossággal szembeni magatartása hivatalosan kemény tabu volt évtizedeken keresztül, ami végképp lehetetlenné tette a sérelmek utólagos feldolgozását. Bizonyos interjúkban azonban felbukkannak ezek a motívumok – talán nem véletlen, hogy nem egyes szám első személyű, hanem mások élményeiről szóló beszámolókból.

A budapesti zsidóság vezetői – akik pár napja még a Zsidó Tanácsban a gettó gondjaival foglal-

Megjeleni a lakásrendelet

Elsősorban az kap lakást, akit a fasiszták hajléktalanná tettek — Újból elbírálják az 1944 március 19-től Budapest felszabadításáig történt lakáselutalásokat — Minden család egy lakószobára tarthat igényt — Akit március 19. óta helyeztek ki otthonából, visszakérheti régi lakását

koztak – azért küzdöttek, hogy a ceglédi és más orosz fogolytáborokból kiszabadítsák a sokat szenvedett zsidó munkaszolgálatosokat, és talpra állítsák a magyar zsidóság maradvékát.

Távozás a gettóból

A gettó felszabadulása után azonnal megindult a ki- és beköltözés áradata. Az 1944–45 telén gettóba kényszerített, de nem helyi lakosok igyekeztek mihamarabb visszaköltözni eredeti otthonaikba, Budapest más városrészeibe, illetve más településekre. A gettóból 1944 végén kiköltöztetett nem zsidók – különösen a háztulajdonosok és az egykori főbérlegg – közül pedig jó néhányan újra birtokba vették belső-erzsébetvárosi lakásaikat.

Azonban a régi lakók közül nagyon sokan nem tértek többé vissza a VII. kerületnek ebbe a részébe.

A háború előtti, illetve háború eleji lakosság nagy részének eltűnésével párhuzamosan jelen-

tős mértékű volt az új lakók beáramlása is 1945 januárját, a gettó felszabadulását követően. Budapesten, sőt feltehetően azon túl is híre ment, hogy a volt gettóban lakások sokasága áll üresen. Mivel központi lakásnyilvántartás nem létezett, a fővárosi lakáshivatal korabeli gyakorlatának megfelelően, ha valaki beköltözött egy ilyen üres lakásba, és azt „kiigényelte” a lakáshivaltól, akkor kiutalták neki. Ha azután a korábbi bérló visszatért a deportálásból, hadifogságból vagy külföldi menekülttáborból, akkor jogvita alakult ki, és azt a feleknek egymás között kellett rendezniük. Az ilyen vitás helyzetek miatt előfordulhatott az is, hogy túlélők vagy visszatérők sem költöztek végül vissza a városnegyedbe, hanem máshol voltak kénytelenek lakást keresni. Az 1945 tavaszán érkező új beköltözők általában nem voltak izraelita vallásúak, illetve zsidó származásúak, és jelentős részben a VII. kerületen kívülről érkeztek a városnegyedbe.

A II. világháború utáni helyzet tehát eléggé összetett volt: a városnegyedben egyrészt aránylag nagyszámú túlélő maradt, különösen, ha a Belső-Erzsébetvárost Közép- és Kelet-Európa más, hasonló jellegű nagyvárosi negyedeivel, pl. a prágai Josefóval, a bécsi Leopoldstadttal, vagy a krakói Kazimierz-zsel – azaz az egykori „történelmi zsidónegyedekkel” – hasonlítjuk össze; másrészt viszont jelentős volt a háború előtti lakosság kicserélődése. A városnegyed egykori lakóinak jelentős része a háború, a zsidóüldözés és a gettosítás miatti tömeges kényszerköltözések következtében örökre eltűnt a Belső-Erzsébetvárosból.

SZÍVÓS ERIKA

„Mivel központi lakásnyilvántartás nem létezett, a fővárosi lakáshivatal korabeli gyakorlatának megfelelően, ha valaki beköltözött egy ilyen üres lakásba, és azt „kiigényelte” a lakáshivaltól, akkor kiutalták neki. Ha azután a korábbi bérló visszatért a deportálásból, hadifogságból vagy külföldi menekülttáborból, akkor jogvita alakult ki, és azt a feleknek egymás között kellett rendezniük.”

Egy budapesti kert története

A Dohány utcai zsinagóga mellett, a Wesselényi utca feletti árkádsoron keresztül bepillantva a szinte mindent beborító borostyán indái között sírok betonkeretei és a sírok mellé támasztott kis emléktáblák látszanak. A zsidó szokások ismeretének hiányában mindez nem tűnik furcsának, hiszen az európai kultúrában megszokott, hogy a templomdombon van a temető. A zsidó hagyományok viszont elkülönítik a temetkezés és a közösségi imádkozás/tanulás helyszínét, ezért a zsinagógák mellett nincsenek temetők. Az említett hely az egyetlen kivétel, amelynek története a holokauszt időszakába vezet vissza: a borostyán és a szomorúeperfák alatt a gettóban elhunytak tömegsíriai vannak. A hely értelmességét, magyarázatát az árkádsor oszlopaire elhelyezett tablósorozat segíti: ezeken láthatjuk, hogyan alakult az alig egy foci pályányi terület története.

A tömegsírok

A felszabadulás időpontjában a gettó területén leölt, felrobbantott, megfagyott, éhenhalt emberek hullái heverték. A gettó felszabadulását követően az elsőként megoldandó feladatok egyike a halottak eltemetése volt – nem csak az ősi kulturális beidegződések, hanem közegészségügyi okok miatt is. Mivel a zsidó temetők megközelítése és a szállítási lehetőségek megszervezése a háborús viszonyok között szinte lehetetlen volt, a halottak egy részét helyben, a gettó zöldterületein temették el. A Dohány utcai zsinagóga és a Hősök zsinagógája közötti kis park területén huszonnégy tömegsír alakítottak ki, míg a Klauzál téren három, jóval kisebb tömegsírba temettek. 1945. január 29-én aztán újra megindultak a halottszállítások a városszéli temetők felé, s ezt követően nem temettek már lakott területre. A tömegsírokból a helyzet konszolidálódását követően a holttesteket exhumálták, és az áldozatokat általában ünnepélyesen, zsidó temetőben, vallásos szertartás keretében temették újra. Az egyedüli városon belüli tömegsír a Hősök zsinagógájának udvarán lévő maradt, amelyet sohasem exhumáltak.

A zsidó–keresztény párbeszéd terének épített kert így végérvényesen temetővé, a holokauszt brutális korszakának mementójává, Magyarország egyik leghitelesebb holokauszt-emlékhelyévé vált.

A halottakat a lehetőségekhez képest azonosították, majd eltérő méretű tömegsírokba temették. A lövéses sérülésekkel megöltöket a háborús logikának megfelelően hősi halottnak tekintették, ezért őket külön, koedukált sírba helyezték. A többi halottat nemek szerint, férfi és női sírokban temették el, ismerteket és ismeretleneket vegyesen. A temetéseket végzők törekedtek a halottak azonosítására, és minden halottat – az azonosíthatatlanokat is – egyenként regisztráltak. A névtelen halottak testalkatát, becsült korát és esetleges ruházatuk elemeit is feltüntették. Az azonosítás a közigazgatás és a családtagok számára adminisztrációs szempontból is szükséges volt. Ez képezhette a holtta nyilvánításoknak, majd az ebből következő polgári jogi ügyeknek az alapját. A precízen végzett azonosítás és regisztrálás ugyanakkor, ha nem is tudatosan, de szembement a népiértés elveivel. A kertben eltemetett és regisztrált áldozatok tömeghalált haltak a gettóban, és tömegsírokba temették őket. Mégis – a holokauszt legtöbb halálával ellentétesen – halálukban egyenként, individuális lényekként foglalkoztak velük, visszaállítva ezzel az egyediség tiszteletét. Ez éles szembefordulást jelentett a tömeggyilkosságokat lehetővé tevő korszakkal, és a túlélők számára a normalitásba visszavezető első lépcsőfokot jelenthette.

Az itt eltemetett emberek borzalmas haláluk ellenére a holokauszt privilegizált áldozatait, hiszen számukra megadatott az egyedi, akár név szerinti temetés és megemlékezés is. Ez a gyakorlat nem volt általános: mindenki számára ismerősek a koncentrációs táborok felszabadítása után készült felvételek, amelyeken kotrógépekkel tolják az áldozatok tetemeit a tömegsírokba.

A Dohány utcai temetést kirendelt munkások végezték, a rendőrség és a zsidó közösség képviselőjének felügyelete mellett, és noha zsidó áldozatokat temettek a zsinagóga melletti területre, a temetéseknél nem volt zsidó rituális jellege, a temetéseikkel kapcsolatos szabályok nem érvényesültek.

Az emlékezés helye

A kert további történetéről nagyon kevés a forrás, változásait leginkább a fennmaradt néhány fénykép alapján rekonstruálhatjuk. A források hiánya nem véletlen: a temető kert nagyon erős szimbolikája olyan narratívát kínált, amire nem volt igény, amely inkább jelentett szégyent, mint a közös megemlékezésre és gyászra alkalmas területet. A temető kert egy „nem akart” emlékhely lett, szimbóluma a magyar zsidó történelem egy jelentős kudarcának. A területet a XIX. században a zsidó közösségi rep-

rezentáció terepének szánták, amit a Dohány utcai zsinagóga és a Magyar Zsidó Múzeum erősítettek és hitelesítettek. A XIX. század végére végképp megszűnni látszottak a középkori eredetű megszorító és korlátozó rendelkezések, és kiszámítható, biztonságos életet remélhettek a zsidók Magyarországon. A Hősök zsinagógájának felavatásakor (1931) hatalmas ünnepséget tartottak, ahol az I. világháborús zsidó áldozatokra való emlékezés a magyar hazafiság kifejezésének eszközüvé vált. Az ünnepségen résztvevők vagy maguk is emlékeztek az emancipációs és recepciós törvény becikkelyezésére, vagy már a jogegyenlőség korában születtek. Alig másfél évtizeddel később az ebben a hitben felnőtt generáció tagjai kerültek a tömegsírokba. A reprezentatív emlékezet terének szánt kert a belső emlékezet, a gyász kertjévé változott, ahol nem csak az elhunyt családtagokat, hanem az elveszett illúziókat is sirathatták a túlélők. Ennek sem fenségessége, sem reprezentatív jellege nem maradt. A felejtés folyamatát erősítette, hogy az 1945 utáni megemlékezések nem az áldozatokra, hanem a felszabadítókra emlékeztek elsősorban. A kertben a felhantolt parcellák mellé már 1945 tavaszán emlékjelek, táblák és virágcsokrok kerültek, kezdetben nyilván az itt eltemetettek-re, később a munkaszolgálatban, deportálásban elhunytakra is itt emlékezve. Virtuális sírok alakultak ki, amelyekből hiányzik a halott teteme, de nem a közösségi emlékezet „ismeretlen katonáihoz” hasonló formában, hanem ugyanennek a jelenségnek az egyéni változatában, egyes személyekre, elvesztett hozzátartozókra emlékezve.

A kert rendezése húsz évvel a temetés után, 1965-ben valósult meg. Praktikus oka a csapadékelvezetés megoldatlansága volt, de napirendre kerülésében nyilván szerepet játszott az Eichmann-pert (1961–1962) követően megváltozott légkör is. A sírokat betonkeretekkel erősítették meg, beültették borostyánnal és csüngő eperfákkal. A kertben eltemetett halottakra ma a www.dohanykert.hu oldalon virtuális, online emlékművel emlékezünk.

TORONYI ZSUZSANNA

A Dohánykert története olvasható a *Korall folyóiratban* (http://epa.oszk.hu/00400/00414/00032/pdf/Korall_41_097-112.pdf), vagy képekkel együtt önálló kötetként megvásárolható a Magyar Zsidó Múzeumban.

Cserepekből áll össze

Aki járt valaha Gusenben, az tudja, hogy milyen a szándékos feledés. Mauthausen altáborának helyén egy tüchtig kertváros húzódik, és annak, aki tudni akarja, mi volt ott hetvenöt évvel ezelőtt, egy lejátszóval kell végighallgatnia a tūpontos leírásokat, miközben lépésről lépésre követi a múltba vezető utat.

Budapest egykori gettója nem ilyen hely: az épített környezet alig változott az elmúlt háromnegyed évszázadban, jobbra ugyanazon házak között járunk ma is, ugyanazokban a lakásokban élünk. Mégis, megdöbbenően kevés emlékjel hívja fel a figyelmet az áldozatok ezreire és arra, ami itt a világháború végjátékában zajlott.

Az egykori gettófal helyére sem emlékeztet szinte semmi, sőt magából a gettófalból sem maradt meg mára egyetlen darab sem. Az utolsó része a Király utca 15. mögött, a Holló utca 14.-gyel határos telekrészen volt látható. Még 1973-ban került elő, amikor a XIX. század közepén épült Szelényi-ház (amely egy vígabb korban a híres Kék Macska mulatónak is otthont adott) műemléki feltárására sor került, és ezután szabadon állt a két bérház közötti szűk udvaron. 2005-ben azonban lebontották a Holló utcai épületet, majd ledöntötték a faldarabot is, amelyet 2010-re sikerült visszaépíttetni, hogy afféle emlékhelyül szolgáljon – nemcsak a gettó, hanem az épített örökség esztelen pusztítása mementójaként is.

Ugyancsak egy faldarab emlékeztet a gettó materiális valóságára a Dohány utcai zsinagóga kertjében: ez egy félbehagyott emlékmű egyik eleme. 1984-ben tervezte Zana István iparművész, ám a téglákból rakott, szögesdróttal megfejelt fal sajnos nem a gettókapu valódi vonalában, hanem a kert bejáratánál, a Dohány utca közelében áll – felirata a szovjet felszabadítóknak mond köszönetet. Az ugyancsak ide tervezett szarkofág pedig végül nem is készült el. A szándék nemes mivolta tagadhatatlan, de az utókor kénytelen megállapítani: ennél sokkal hitelesebb emlékmű maga a Hősök kertje, ahol kétezernél több, zömmel ismeretlen gettóáldozat fekszik huszonnégy közös sírban. A tudat, hogy a látogató lába előtt éhen halt, megfagyott emberek maradványai pihennek, és a látvány, amit a leszármazottak mindent beborító emlékjelei nyújtanak, akárcsak a halottak interneten elérhető, végtelennek tűnő névsora – ez minden kőnél, bronznál többet mond.

Mindazonáltal fontos figyelemfelhívó az az emlékfal is, amelyet a hetvenedik évfordulón avatott a helyi önkormányzat és az EMIH az egykori Moravetz-féle bérház foghíjtelkén, a Dohány utca 34. alatt. A Sugár Péter és munkatársai által tervezett, betonból és cortenből készült installáció egyszerre héber szavakat felvillantó emlékmű és afféle interaktív gettótérkép, amelynek lyukain át beleshetünk a szertefoszlott múltba. Nap-szállta után pedig a maga különleges fényeivel szinte önálló életet él, sajátosan ellenpontozva a környék zabolátlan éjszakai életét.

Hasonlóképpen rakódnak egymásra a múlt rétegei a gettóval kapcsolatos emléktáblákon is. A Dohány utcára nyíló gettókapu helyén a felszabadító szovjetekre emlékezhetünk, ahogy a Wesselényi utca 44. alatti egykori szükségkórház legrégebbi feliratán is. Ugyanitt azonban a kilencvenes években előbb a főváros, majd a kormány is állított táblát, amely már a gettó poklában dolgozó gyógyítóknak mond köszönetet.

A Rumbach Sebestyén utca 10. alatt a pincében volt, számos életet megmentő vízcsapra emlékeztetnek a „Dob utcai fiúk”, a Király utca 15.-ön a gettófal történetét idézik fel. Ellenben hiába is keressük a Kazinczy utca 32. tábláját, amely az ellenálló zsidó fiataloknak állított emléket. Meglepő tapasztalás, hogy a botlatóköveken igen kevés gettóáldozat nevét olvashatjuk: az Erzsébet körút 9-11.-ből elhurcolt Stadler Tivadarról tudható például, hogy a falak közé kényszerítve hunyt el. A területen kívül, a Csányi utca 10. és 12. alatt viszont az üldözötteket bújtatókra – Márton István textilfestőre, illetve a Vanczák házaspárra – hívják fel a figyelmet.

A leghíresebb embermentő, Raoul Wallenberg legújabb – 2014-ben elkészült – emlékműve is a gettón kívül, az Erzsébet téren áll. Az egykori lezárt területen belül helyezték el ugyanakkor Carl Lutz mementóját (a Dob utcai trafóház mellett), illetve itt látható az Ángel Sanz Briz spanyol diplomatára emlékező, bár nehezen megfejthető szimbolikájú tűzfalfestmény is (a Dob utca 4. oldalfalán).

Ahogy mindebből látható, afféle évfordulókon megkoszorúzható, központi emlékműve mindmáig nincs a pesti gettónak. Pedig a 2019-ben elhunyt művészettörténész, Kemény Mária hosszú éveken át harcolt azért, hogy a Klauzál téren volt tömegsírok fölött állhasson egy mementó, és 2009-ben meg is kapta az önkormányzat hozzájárulását. Beszédes fordulat, hogy a döntés megszületése után pár nappal kivágták az öreg fát, amely a Nyár utca torkolatában állt, s amely mellé Kemény az emlékművet elképzelte...

A Klauzál tér egyébként többször is volt virtuális emlékművek színhelye. Öt évvel ezelőtt a foci pályára környékén rendeztek megrázó fotóbemutatót és képzőművészeti kiállítást, 2016-ban pedig az Enyészpontok projekt keretében helyezték el Gróf Ferenc meditatív hangtükör-installációját az egyik tömegsír fölött. S ha úgy vesszük, virtuális, mégis anyagi mivoltában is megragadható emlékmű a Klauzál utca 35. alatt Sas József szilvalekváros tenyérlenyomata: egy rémült kisgyerek hirtelen mozdulata, amely örök nyomot hagyott egy műmárvány oszlopon.

N. KÓSA JUDIT

a gettó emlékműve

A PESTI GETTÓ EMLÉKEZETE

A százezer fővárosi áldozatra emlékező budapesti zsidóság első nagy gyászünnepe 1945. április 15-én került sor a Dohány zsinagóga előtti sírkertben. Június 10-én a Budai Izraelita Hitközség rendezett megemlékezést. A cionista szervezetek 1945. november 7-én Szenes Hanna halálának első évfordulójára emléktáblát lepleztek le a Hősök Emléktemplomában.

1946 januárjában a sajtó beszámolt arról, hogy „a gettó felszabadulásának évfordulóján az ország izraelita templomaiban hálaadó ünnepi istentiszteleteket tartottak. A Dohány-utcai főtemplomban megjelentek a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjai Vorosilov tábornaggal az élükön, brit, orosz, amerikai, jugoszláv, román, csehszlovák katonai és polgári előkelőségek igen nagy számban. Tildy Zoltán miniszterelnök családjával együtt jelent meg a zsinagógában, valamint a kormány és a törvényhozás számos tagja is. A szentbeszédet dr. Hevesi Ferenc főrabbi, lelkész-vezérőrnagy tartotta.”

Az ötvenes évek vallásellenes ideológiája számára elfogadhatatlan volt a zsinagógai megemlékezés állami asszisztenciája. 1955. január 18-án a Wesselényi utcai iskola, a volt gettókórház falán avattak emléktáblát. A rendszerváltásig a hivatalos Magyarországot képviselő szervezetek itt tartottak formális megemlékezéseket. A holokauszt minden magyarországi áldozatának emlékére a Dohány utcai zsinagóga a Wesselényi utcára néző kertjében 1990. július 8-án avatták fel a Zsidó Mártírok Emlékművét, Varga Imre szobrászművész alkotását.

Az első gettókiallítást Herbst Imre, a Hasomer Hacaír cionista ifjúsági szervezet Mimis-ként ismert tagja hozta létre 1946-ban, javarészt maga készítette fotókat mutatva be. Herbst részt vett a cionista ellenállásban. Kiállítása címe, „Akik meghaltak és akik harcoltak népünk becsületéért” volt.

A magyar holokauszt történetét mutatta be a Magyar Zsidó Múzeumban Benoschofsky Ilona által rendezett, 1960-ban megnyílt „Szolgátságból Szabadságba” című kiállítás. Itt önálló termet kapott a gettó története.

A magyar holokauszt 70. évfordulóján, 2014. november 29-én a budapesti gettó volt központi és temetkezési terén, a Klauzál téren nyílt meg „A pesti gettó emlékezete” című, téli szabadtéri kiállítás Erzsébetváros Önkormányzatának támogatásával. A Dombi Gábor által összeállított történeti áttekintés mellett Bársony István rendezett tárlatot fiatal művészek gettóra emlékező alkotásaiból. Végül 2018-ban, a Dohány utcai zsinagóga alagsorában nyílt meg a máig legnagyobb képanyagú gettókiallítás. Ez nem csak a gettó történetét, hanem a magyar zsidóság tragédiáit mutatja be az I. világháborútól, kitekintéssel a felszabadulást követő évekre is.

D. G.

Kisfilm a vészorszakról

TOMI HÁBORÚJA • FEJEZETEK A VÉSZORSZAKBÓL

Köztünk él, velünk él, egymástól elválaszthatatlan a kerületi zsidóság múltja, jelene és Erzsébetváros. A történelmi tévedések, a kirekesztésből, idegengyűlöletből adódó hibás döntések sorozata már sokszor idézett elő tragikus eseménysorozatokat, ám kevés olyan pusztításra van példa, mint a II. világháború holokausztja. A zsidóüldözés, a kisebbségek jogainak sárba tiprása, a gázkamrák működtetése, vagy a gyilkossággal felérő életkörülmények közé kényszerítés megmagyarázhatatlan emberi tevékenység, amit sem eszmeileg, sem erkölcsileg nem lehet indokolni.

Mintegy 50 ezren élünk itt, tucatnyi vallási felekezethez tartozók, és sokan, akik nem kötődnek a szakrális térben sehova, de hisznek az egyetemes emberség fogalmában. Ahhoz nem kell személyes érintettség, hogy emlékezzünk és emlékeztessünk, embernek kell lenni, ráadásul a személyes érintettség egy érdekes kérdés: lehetünk kívülről ebben a kérdésben egyáltalán?

Nem lehetünk, és nem is szabad annak lennünk. Dr. Oláh Lajos, Erzsébetváros országgyűlési képviselője ötlete alapján, többek között Ujvári-Kövér Mónika szervezésében a megelőző években rendhagyó történelemórákat szerveztek a kerületi diákok számára, amin holokauszt-túlélők emlékei alapján nyerhettek betekintést a gyerekek ezen vészorszak tényeibe. A rendhagyó történelemórák sikerét maguk a gyerekek igazolták, ezért az ötletgazda és a szervező továbbgondolták a lehetőségeket.

Ujvári-Kövér Mónika képviselő tavalyi költségvetéshez benyújtott javaslatát egyhangúlag támogatta a képviselő-testület, így idén tavasszal ünnepélyesen adják majd át azt az adathordozót, ami a vészorszak helyi érintettségén, a túlélők emlékein alapulva őrzi meg a múltat egy kisfilm formájában. A Tomi háborúja című kisfilmet, ami röviden feldolgozza a kerületi zsidó gettó történetét és a holokauszt-túlélők emlékeit, a kerületi iskolák kapják majd meg először. A film alkalmas arra, hogy osztályfőnöki vagy történelemórán megtekintsék a diákok, és utána ezen élmények alapján átbeszélhessék, értékelhessék a látottakat.

Erzsébetváros

Erzsébetváros Önkormányzatának havonta megjelenő, ingyenes lapja

Kiadja: Budapest Főváros VII. Kerület Erzsébetváros Polgármesteri Hivatal | Megjelenik 40 000 példányban | ISSN 2062-5812 | Online ISSN 2062-5898

A kiadásért felelős személy: Dr. Laza Margit | 1073 Budapest, Erzsébet krt. 6. Tel.: 06 (1) 462-3100

Megjelenik 40 000 példányban | ISSN 2062-5812 | Online ISSN 2062-5898

A különszámot szerkesztették: Dombi Gábor zsidó kultúratörténész, doktorandusz (Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem) | Lugosi András főlevéltáros, városörté-
nész, szociológus (Budapest Főváros Levéltára) | Képszerkesztő: Dombi Gábor

Napjaink fényképeit készítette: Dombi Gábor, Kalocsai Richárd, Szentgyörgyi Ákos

Főszerkesztő: Sári Judit | **Grafikai tervezés, tördelés:** Rezessy Szabolcs

A szerkesztőség e-mail címe: erzsebetvarosujsg@erzsebetvaros.hu

Köszönjük Budapest Főváros Levéltárának, a Fortepannak, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és annak Történelmi Fényképtárának, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárnak képeik, dokumentumaik felhasználásának lehetőségét.

Nyomda: Pharma Press Nyomdaipari Kft. 1037 Budapest, Vörösvári út 119-121.

Kiállítás a Dohány utcai zsinagógában

A pesti gettó 1944-1945

Magyar zsidó
árnyképek
1918-1948

A kiállítás az Alapítvány a Budapesti Dohány utcai Zsinagógáért és az
Infopoly Alapítvány együttműködéséből jött létre 2018-ban